

СОЦИЈАЛНА ПИТАЊА

1) КУРАТИВНА МЕДИЦИНА

ОД Д-РА СЛОБОДАНА Т. ПАЛАМАРЕВИЋА

Године 1912 почело је у Јужној Србији развијање свих грана људске делатности. Међу овима једно од видних места заузима медицинска култура и здравствена свест најширих народних слојева.

Турска империја, која се родила, ширила, опстајала и управљана искључиво мистиком фанатичног ислама, није имала услова за развој европске цивилизације и културе. Раја, бачена на степен нижи од животиње, уништавана економски и интелектуално, повлачи се у себе и у своје планине. Остављена на милост и немилост природних закона, она се, без икаквих средстава и услова за борбу, баца немоћно у крило судбине и мистике. Узроке физичког обољевања и умирања немоћни и беспомоћни човек тражи и налази у нефизичким, апстрактним силама природе. Разумљиво да из тога схватања произлази закључак да и борба противу тих сила мора бити нефизичка и апстрактна.

Напредак културе и цивилизације подиже западно-европске државе у ранг најмоћнијих фактора у свету. Томе напретку Турска се дуго опирала. Тек око 1840 год., пошто је увидела значај научне медицине, она оснива медицински факултет у Цариграду. Она је то учинила под пресијом војске у којој су у то време беснеле заразе. Зато је и овај медицински факултет имао карактер војне школе, и служио искључиво војним циљевима. Војни кругови су се пред верским факторима, који су управљали империјом, изговарали да то чине у циљу чувања здравља војске, која је потребна за ширење свете исламске вере и славе Алахове. Ова школа је испрва давала квалификоване лекаре само за војне гарнизоне. Таквих гарнизона је у Јужној Србији било свега два: један у Битољу који је у то време био центар Јужне Србије, други у Скопљу које је имало стратешки значај. Временом, када је број квалификованих лекара порастао, добили су и мањи гарнизони, којих је било у више места Јужне Србије, своје лекаре. Тек пошто су унеколико задовољене потребе војске, почиње војно-медицинска школа да прима ђаке и из грађанских редова, који би служили потребама грађан-

ства. Ови су били махом Турци, Јермени и Грци, а ретко по који Словен. Јужносрбијанаца је било испрва врло ретко; касније се њихов број повећао. Овим првим мисионарима научне медицине претстајала је огромна борба: с једне стране, недостатак потребног законодавства које би их заштитило у њиховом раду и које би им помагало у њиховој борби; с друге стране, отпор народног схватања да прима новине. Народ вековима запостављан, повучен у себе, заостао, више је веровао врачарама и надрилекарима. Једна можда од најважнијих чињеница која није условила некакав видан успех овога рада јесте неповерење према туђинцу, тлачитељу. Они су морали да потискују предрасуде у средини која је вековима одржавана и гајена тим предрасудама.

Квалификовани лекари увидевши да је и поред огромног труда резултат читаве једне деценије њиховог рада и борбе са предрасудама и надрилекарима ништаван, почели су тражити узроке овом неуспеху. Све су приписивали неорганизованости санитетске службе и недостатку санитетског законодавства. На њихово тражење, 1869 год., обнародован је закон о устројству здравствене службе. Тим законом забрањен је рад нестручним лицима. Од тада власти почињу да гоне надрилекарство. Донекле је ова мера олакшала рад лекара; али тиме нису ликвидиране све тешкоће. Народ је и даље остао веран предрасудама. Узрок овоме треба тражити у неповерењу поробљене раје. Она није хтела да прима ништа од тлачитеља. Мрак јој је онемогућавао да види лепоту онога што јој се пружа, држећи се своје изреке: »Туђа рука не пружа добро«. Тако је турска империја, после своје пропасти, оставила мизерне резултате свога културно-медицинског деловања.

По завршеном ослободилачком рату 1912 год. и несрећно братоубилачком рату 1913 год. Јужна Србија почиње свестрано да се диже. Малена Србија труди се да учини равним себи свог намученог брата. Одмах простире целокупно своје законодавство и на Јужну Србију. Живот почиње да буја у свим правцима. Дух се буди. На све стране се ради да се постигне оно у чему је Јужна Србија заостала. Ради се и на уздизању и заштити народног здравља и народне свести. Постављају се у свим местима срески лекари, а у важнијим центрима окружни физикуси. Народ свестан да је у својој држави и да му се све пружа искрено и братски, почиње да и сам ради на своме подизању. Али зла коб Јужне Србије и целокупног српског народа понова доноси тешка ратна искушења.

По завршетку светскога рата, Јужна Србија понова прилеже на рад. Дубоке јаруге од граната, ратни шанчеви и ровови понова бивају преорани плугом. Рушевине градова и села се раскрчавају. Затворени и запуштени домови понова оживљавају. Брига за народно здравље и рад за његово уздизање не заостаје за другим активностима. На све стране ничу здравствене установе. Истина, није се могло првих дана и година удовољити свима потребама здравствено истрошенога народа. Недостајало је најглавније—лекарске снаге. И онај мали број лекара, који је преостао после бал-

канског и бугарског рата, преполовљен је током светског рата. Са преосталим лекарима попуњена су места, која су била најнеопходнија: среска и окружна места, и то не у целости. Тек касније око 1922 год., са пристизањем нових младих лекара школованих за време рата у Француској, попуњавана су постепено и остала празна места по срезovima. Истовремено повећаван је број лекара и других здравствених установа. Оснивањем медицинског факултета у Београду стање се поправља увелико. Прилично велики број младих људи Јужне Србије одаје се медицинским наукама. Пристизањем ђака Београдског медицинског факултета и осталих медицинских факултета у земљи и на страни, здравствене потребе појединих крајева су удовољаване, тако да данас не постоји ни једно место без лекара, синова свога краја, који свесрдно и са самопрегоревањем носе мисионарску дужност. — Већи срезови имају чак и по два среска лекара. Прва и главна дужност ових лекара је да мотре на спровођење санитетског законодавства, које предвиђа све потребе за чување и уздизање народног здравља. Њихова је дужност да врше законски обавезно целовање деце противу великих богиња. Рад огроман али ефикасан. Захваљујући томе раду смртност деце и обољевања са свима тешким последицама ове страшне болести, тако рећи је потпуно нестало. Нестао је велики број слепаца од великих богиња, који је био пре ослобођења замашан. Они контролишу све установе које имају за дужност уздизање народног здравља, а сузбијају надрилекарство и предрасуде.

Што се тиче болница, турска империја је оставила свега две грађанске болнице и то у Скопљу и у Битољу. Оне су биле на нивоу ондашњег схватања бриге за народно здравље поробљене раје. Обе ове болнице ни у ком случају нису одговарале потребама Јужне Србије, која броји више од милион становника. Одмах после рата у границама материјалне могућности обновљене су и проширене, да би, колико толико могле одговорити, како здравственим потребама овога краја, тако и медицинске културе двадесетог века. У почетку није се све могло наједанпут створити. Рађене су чак и хируршке операције при шкиљавој петролејској лампи, уз дим и пукетање плеханих пећи. Сем ове две затечене болнице, основане су болнице и у мањим центрима Јужне Србије: у Велесу, Тетову, Приштини, Призрену, Ђевђелији, Охриду, Прилепу, Гњилану, Штипу и Куманову. Све ове болнице, изузимајући приштинску и кумановску које су подигнуте последњих година, смештене су у непрописним али ипак задовољавајућим зградама. То је учињено првих година после светског рата да би се унеколико изашло у сусрет неопходном болничком неговању болесника. Материјалне прилике, како државе тако и народа, нису допуштале да се одмах изграде прописне болничке зграде, које би одговарале свим хигијенским условима и прописима савремене медицине. Временом, када су се економске прилике поправиле, изграђивале су се и нове болнице тако да је 1933 год. сазидаана потпуно нова и модерно уређена болница у Приштини, а 1934 год. отворена је исто

тако потпуно модерна болница у Куманову. У најскорије време приступиће се изградњи нових болничких зграда у Штипу и Охриду, за које су већ кредити обезбеђени.

По подели наше државе на девет бановина, Јужна Србија је највећим делом формирала Вардарску бановину. Болнице су подељене на државне и бановинске. Државне су постале болнице у седиштима банских управа; према томе скопска болница претворена је у државну, а остале болнице у бановинске. Скопска државна болница по свршеном рату била је смештена у старој турској болници званој »Полумесец«. Подељена је на одељења по специјалностима и то: унутрашње, хируршко, гинеколошко-акушерско, кожно-венерично и очно. За остале специјалне гране није било нити просторија нити пак стручног кадра. Са подизањем здравствене свести народних маса указивала се све већа потреба за проширавање болничке делатности. Како су се у међувремену поправиле економске прилике и приспео приличан број нових лекарских снага, год. 1928 болница је пресељена испод Водна. Подигнуте су две велике болничке зграде а из старе болнице пренето је пет Декерових барака. Увећан је број специјалних одељења. Основано је децје одељење, туберкулозно одељење, заразно одељење, одељење за посматрање душевних болесника, отсек за уво грло и нос, и отсек за ортопедију. Истина, број кревета није сразмерно увећан, али с обзиром на повољније услове и увећану лекарску снагу, посао је у многоме унапређен и експедитивније обављан. Тиме није решен проблем болнице за Скопље. Потреба за болничким лечењем је расла све више и више. Зато је 1931 год. започета градња новог огромног павиљона за оперативну медицину. Како су се, услед економске кризе прилике све више погоршавале, градња овога павиљона је ишла споро. Тек ове године осигурани су кредити за његово дефинитивно довршење. По плану су предвиђене најсавршеније савремене инсталације у европском смислу речи. Његовим стварањем број кревета ће се скоро удвостручити, а с обзиром на комодитет и услове рада експедитивност утростручити. И поред тога што досада услови за рад у скопској државној болници нису били најповољнији, она није ни у чему заостајала за другим великим болницама. У њој су вршене интервенције од киле и слепог прева, па преко резекције стомака до најсавршенијих операција на крвним судовима и вегетативном нервном систему. Најбољи доказ њене активности су цифре: у прошлој години кроз општу амбуланту је прошло 9.808 болесника. Лечено је у болници 4.441; извршено операција од лаких до најтежих 1.004 и то само на хируршком одељењу, које има око 70 кревета; ако овоме броју додамо и хируршке интервенције других оперативних одељења број се пење на 1.500 оперисаних болесника. Ове цифре најубедљивије доказују експедитивност ове установе.

Бановинске болнице нису потпуне. Неке се састоје од општих одељења у којима се лече болесници оболели од болести које не захтевају специјално лечење. Овакве су у Велесу, Тетову, Ђевђелији, Прилепу и Гњилану. Битољска болница има интерно, хирур-

шко и дечје одељење; призренска: хируршко и интерно; приштинска, штипска и охридска: опште и хируршко. У свему болнице Јужне Србије имају око 1000 болесничких постеља. У њима се лечи годишње око 10.000 болесника; наравно ово су цифре последњих година.

Поред ових болница, у мањим забаченим местима удаљеним од комуникационих артерија основане су прихватне амбуланте и то: у Кавадару, Ростуши, Јужном Броду и Кратову. Оне служе за пружање прве помоћи у хитним случајевима до експедовања у коју већу болницу, или пак за негу лакших болесника који немају услова за домаће лечење. При градским општинама организоване су самосталне здравствене општине. Њихова је сврха лечење сиромашних житеља, као и старање о хигијенским приликама града и контрола хранидбених намирница.

Да би се и сељачком живљу пружила могућност стручног лечења болесника и што већа близина лекара, предвиђене су Удружене здравствене општине. Њих треба да буде 100. За сада функционишу свега шеснаест, и то: у Ајновцу (ср. гњилански), Бачу (ср. мориховски), Богумилу (ср. прилепски), Гроцком (ср. кавадарски), Злетову (ср. кратовски), Јањеvu (ср. грачанички), Кленику (ср. прешевски), Демир Капији (Неготин-Вардар), Лабуништу (ср. струшки), Мавровим Хановима (ср. горњо-полошки), Самокову (ср. поречки), Срећком (ср. шарпланински), Тополчану (ср. прилепски), Трговишту (ср. кривопаланачки), Штрпцу (ср. неродимски) и Кончу (ср. радовишки). Њих сачињавају по више сеоских општина и падају на терет буџета бановине. Њихова је сврха, како рекосмо, да се и у селу омогући што ближи контакт са лекаром чија је дужност да, поред лечења сиротиње, уздиже здравствену свест села речју и примером. Ове су пак установе у најповољнијим условима за борбу противу предрасуда и надрилекарства.

Поред наведених државних и самоуправних установа постоје још и приватне установе за куративну медицину, и то три санаторијума (два у Скопљу и један у Битољу) у којима се лече имућнији грађани.

За радништво постоји Окружни уред за осигурање радника са седиштем у Скопљу. Он има око 30 које експозитура које повереништава у унутрашњости Јужне Србије. Ова се установа стара о социјалним и здравственим приликама својих чланова. — Особље државних саобраћајних средстава организовало је Болеснички фонд саобраћајног особља. Поред саобраћајних лекара у местима заступљеним са већим бројем чланова, у Скопљу је прошле године основана Болница фонда саобраћајног особља у којој се лече болесници чије обољење захтева специјално лечење. Она има интерно, хируршко, гинеколошко и очно одељење. — За лечење трговачког особља постоји одсек Београдске трговачке омладине. Он се стара само о здрављу организованих чланова. — При скоро свима рудницама постоје лекари Братимске благајне. Оне се старају о хигијенским условима рада, као и о лечењу оболелог рударског радништва. Центар ових Братимских благајна за Јужну Србију је Скопље,

Данас у свима наведеним здравственим установама куративне медицине — како приватне тако и државне, — укључујући ту и број бањских лекара запослених у приватно-медицинским установама, о којима ће бити речи у посебним поглављима ове књиге, запослено је око 250 лекара на целој територији Јужне Србије.

Резултат рада свих медицинских установа од ослобођења до данас најбоље ће нам показати пораст броја оних болесника који се обраћају за помоћ у болестима, било медицинским установама, било квалификованим лекарима. Ово кажемо, не толико да бисмо истакли напредак и усавршавање медицинских установа, већ да бисмо приказали колико се далеко допрло са ширењем научне медицине у широким народним масама, и у коликој је мери пожртвовани рад лекара и медицинских установа успео да потисне у народу предрасуде и надрилекарство. За пример ћемо узети скопску државну болницу. Из њених се књига види да је кроз њену централну амбуланту прошло 1927 год. 3257 болесника, а да је пружена болничка нега броју од 2395 болесника, да је у 1931 год. извршено 6003 прегледа у централној амбуланти, а лечено 3700 болесника. У год. 1936 цифра амбулантних прегледа пење се на 9808, а лечених у болници 4441. Ове цифре најбоље говоре у прилог нашег тврђења, а уједно показују колика је експедитивност ове установе, иако се број кревета од 1927 до ове године није увећао.

Ако се запитамо шта је допринело оваквом напретку у подизању и унапређивању здравствене свести народа Јужне Србије морамо одговорити да је тај моћни и неодољиви покретач слобода. Петвековно ропство усадило је у душу народа многе предрасуде, које су условиле несметано бујање надрилекарства. Нико се није старао да народ сачува од заблуда и зла, нико му није пришао као људском бићу. Пет векова је осећао над собом насиље и камџију. Његов дух је постао мрачан, његова душевна храна предрасуде и заблуде. У светлости слободе видео је путању на којој је заостао. Помогнут братом жури се и јури да је пређе и достигне оне испред себе.

2) ПРЕВЕНТИВНА МЕДИЦИНА

А) ЗДРАВСТВЕНА СЛУЖБА

ОД Д-РА ДУШАНА АНТИЋА

О здравственим приликама у Јужној Србији пре ослобођења мало нам је што познато, јер немамо тачних података, нарочито писаних. Знамо да је санитет био недовољан за потребе становништва ових крајева, јер сем општинских и војних лекара у појединим градовима, није било других лекара у приватној служби. Овако мали број лекара није могао да одговори ни потребама куративне медицине, а камоли да развије неки већи рад на подизању народног здравља широким социјално-медицинским деловањем. При том слабе хигијенске прилике и врло рђави односи у погледу разних и нехигијенских обичаја доприносили су много обољевању и ширењу разних заразних болести. Исто тако начин живота, слаба и недовољна исхрана, слаби станови, који су били недовољно осветљени и без хигијенског уређења, као и неуређена дворишта, били су погодни услови за развој и брже ширење разних зараза. Недостатак добре и здраве пијаће воде исто тако је вршио велики утицај на здравље становништва. Заосталост у општој, а нарочито у здравственој просвети, такође је много допринеда рђавом здравственом стању народа и високој општој смртности одојчади и мале деце.

Познато нам је да су разне заразе по овим крајевима просто харале и узимале многобројне жртве. Тако су велике богиње оставиле доста трага, што се још и данас примећује на лицима и телима преболелих и осталих у животу људи од ове тешке болести. Нарочито много жртава гутала је опака болест колера, која је у овим крајевима била потпуно одомаћена. Па онда пегави тифус, трбушни тифус, маларија и др. заразне болести биле су честе и немилице косиле. И скоро све ове побројане болести биле су по својој природи, како настају и како се шире, огледало хигијенских прилика у овим крајевима у оно време.

После ослобођења Јужне Србије 1912 године организована је санитетска служба, али до свршетка светскога рата 1918 године, рад на здравственој заштити њеног становништва није могао бити развијен, јер су ови крајеви били поприште балканских ратова, па после и светског рата.

Одмах по ослобођењу 1918 године помишља се на систематски рад око општег подизања народног здравља и његове заштите. Оснива се Министарство народног здравља, као самостално министарство, коме се налаже да узме на себе бригу око чувања и унапређења народног здравља и да здравствено просвећује народ. Приступа се организацији и подизању установа које ће испуњавати овај задатак својим широким деловањем у народу. И баш прве установе које се дижу у овом циљу, подижу се у Јужној Србији, што је сасвим оправдано, јер се у овим крајевима најјаче осећала потреба за овим установама.

Тако се од првих хигијенских установа већ у 1921 години оснива у Скопљу стална бактериолошка станица, која преузима на себе задатак да у овим крајевима испитује и сузбија заразне болести на терену, а у првом реду да испитује, проучава и сузбија маларију, која је у то време била баук за овдашње становништво. Ова установа је одмах прорадила и била је убрзо примећена од народа. Нашли су се лекари који су овај рад прихватили с одушевљењем и пожртвовањем га изводили. Али велика територија која је била дата овој установи и велике потребе ових крајева за здравственим подизањем показале су убрзо да ова станица неће бити довољна, те се приступа оснивању и других хигијенских установа. Тако се већ у почетку 1922 године оснива у Битољу станица с истим циљем као и она у Скопљу. На овом раду се не стаје, већ се даље подижу и оснивају хигијенске установе. У 1923 години оснива се у Призрену стална бактериолошка станица, са задатком да у призренском округу ради на испитивању и сузбијању заразних болести, а у Штипу и Струзи оснивају се прве антималяричне станице, које имају задатак да проучавају питања маларије и да ову болест сузбијају. Станица у Штипу узима у делокруг свога рада брегалнички и тиквешки округ, а станица у Струзи струшки и охридски срез. Исте године се помишља и на оснивање првих хигијенских станица на селу, те се приступа њиховом подизању. Тако већ у 1924—25 години имамо и прве здравствене станице по селима у Јужној Србији. Диже се здравствена станица у Драчеву (срез скопски) и у Тополчанима (срез прилепски), у Кеналима (срез битољски) и Ресну (срез преспански). Са оснивањем антималяричне станице у Струмици у 1925 години подижу се у томе крају и две сеоске антималяричне станице у Моноспитову и Пирави.

Ове прве установе имале су да решавају тешке задатке у погледу подизања народног здравља, јер су, поред рђавих хигијенских прилика, имале често да се боре и са заосталошћу и непросвећеношћу становништва, а нарочито са разним рђавим обичајима и веровањима. Али иако са малим средствима и са малим бројем стручног и помоћног особља, ове прве установе узеле су на себе велику дужност да у овом крају организују хигијенску службу. И можемо слободно рећи да су оне имале лепих успеха и да су заинтересовале и привукле народ на сарадњу. Ове прве установе удариле су темељ сарадњи између лекара-хигијеничара и народа. Народ ових крајева, економски слаб и исцрпљен за време дугог

ратова, заостао и непросвећен, осетио је у овим установама своје велике пријатеље и стекао у њих огромно поверење, те је све њихове акције свесрдно помагао, тако да је рад лекара на терену, и у оним мутним временима превирања, био много олакшан, да би доцније био извођен без икаквих сметњи.

Лепо резултати постигнути од стране ових установа у правцу сузбијања заразних болести, допринели су много здравственом напретку ових крајева. Нарочито добри резултати у раду на сузбијању маларије, који су обогатили и светску литературу, а створили нашу домаћу литературу о овом питању, узрок су што се Јужна Србија не сматра више за крај где влада смрт. Целокупан овај успех могао је да резултира само из велике пожртвованости првих лекара-хигијеничара, који су овај посао примили с одушевљењем и изводили га уз крајње напоре, уносећи при том све своје знање и подносећи велике физичке напоре.

Све ове установе радиле су као самосталне установе и потпадале су директно под Министарство народног здравља. Развојем ове службе и многоструким деловањима на терену осетила се потреба да се ове установе групишу и да се створи једна централна установа у Скопљу, која ће дириговати целокупном хигијенском службом у Јужној Србији. У 1925 години оснива се у Скопљу први Хигијенски завод, који сада добија име Завода за тропске болести. Оснивањем овога завода удара се темељ хигијенском раду не само у Јужној Србији, већ и у целој земљи. Завод одмах почиње са радом преко ових стручних одељења: бактериолошко-епидемиолошког, паразитолошког, маларичног, хемиског, антирабичног, пропагандног са фотофилмским атељеом и техничким отсеком. Из састава Завода види се да је Завод узео на себе бригу да испитује и проучава важније социјалне проблеме и да сузбија важније социјалне болести. Пропагандно одељење требало је да послужи здравственом просвећивању народа, а технички отсек имао је за задатак да на терену подиже разне асанационе објекте, а у првом реду да становништво ових крајева снабдева здравом пијаћом водом.

Наредних година делокруг овога Завода се проширује. Завод узима на себе дужност да решава и друге социјалне проблеме, који изискују стварање нових одељења. Тако се при заводу ствара антитуберкулозни диспансер, који се стара о сузбијању туберкулозе, кожно-венерична амбуланта за сузбијање венеричних болести, школска поликлиника, која узима на себе задатак да штити здравље код школске деце, дечји диспансер, који пак предузима заштиту матера, одојчади и мале деце. Истовремено с унутрашњим уређењем Завода за тропске болести у Скопљу подижу се и нове установе с истим задацима у већим градовима, а на селима се дижу многобројне здравствене станице, које искључиво раде на сузбијању маларије, а преко својих народних купатила старају се да подигну култ народа у погледу личне хигијене. На крају 1927 године овај Завод већ обухвата у свом делокругу 8 домова народног здравља, по среским местима, и 25 здравствених станица по селима и мањим местима.

Завод с овим установама активно ради на општем подизању народног здравља у свима признатим социјално-медицинским правцима рада. При том раду особље ових установа упознаје се са здравственим приликама у народу, проучава их и тражи у заједници са народом мере како да их побољша. Речју и делом поправљају се разни недостаци и утиче се на искорењавање рђавих обичаја у народу. При том се предлаже оснивање нових установа, што народ врло радо прихвата и сам се стара да их подигне. Година 1929, када се држава по новој подели дели на девет бановина, дочекана је са 11 домова народног здравља и 32 здравствене станице. По новој подели Завод за тропске болести претвара се у Хигијенски завод, који сада добија нове законске одредбе и нове смернице, по којима треба да развије своју делатност. Отада хигијенски заводи добијају своју праву вредност и њихов рад почиње да се изводи плански и систематски. По разним законима, уредбама и правилницима, ови добијају разне задатке. Међу најважније спадају рад по закону о сузбијању заразних болести, рад по закону о контроли над намирницама за живот, рад по закону о помоћи за асанацију села, по закону о сузбијању разних специјалних друштвених болести, као туберкулозе, маларије, сифилиса и др., проучавање и поучавање народа, заштита здравља школске деце, заштита здравља одојчади и мале деце, и други радови који служе здравственом напретку народа.

Па и с овим још није ударена тачка развијању хигијенских установа, већ се и даље ради на подизању нових. Траже се путеви и начини да се и ова служба разграна у народу, тако да хигијенска заштита ухвати што више чланова друштва, а нарочито на селу, коме је ова заштита и најпотребнија. За ово време дижу се опоравилишта за летовање слабуњаве и сиромашне деце, која немају могућности да се опораве о свом трошку. Тако су подигнута два опоравилишта, од којих је једно у Крушеву, а друго на Перистеру. Поред тога у свима хигијенским установама отварају се многобројне ђачке кухиње за прехрану слабуњаве и сиромашне деце. Хигијенске установе преко својих лекара и помоћника обилазе села, сузбијају заразне болести, сузбијају маларију, делећи при том велике количине кинина и других признатих антималяричних лекова. Отварају по селима домаћичке школе, васпитавајући сеоске девојке за добре домаћице. Отварају многобројне курсеве хигијенско-просветног карактера за сеоске младиће. На њима се сеоски младићи поучавају важнијим проблемима који тангирају здравље. При том раду на задружни начин зидају се поједини хигијенски објекти (нужници, ђубришта, чесме, штале, појила за стоку и др.). Многобројним предавањима са филмовима, сликама, летцима, књигама и другим пропагандним материјалом упућује се сеоско становништво у важније заразе и начин како ће се од њих сачувати. Приказују се многобројне покретне хигијенске изложбе уз стручна тумачења и приказивања разних здравствено—поучних филмова. Подижу се чесме, бунари, водоводи, артески бунари, разне хигијенске пумпе и др., ради снабдевања становништва здравом пијаћом водом. У циљу

заштите становништва од разних заразних обољења изводе се у маси пелцовања деце и одраслог становништва разним цевивима. Исто се то ради са стоком у циљу сузбијања сточних зараза.

Ми ћемо у овим излагањима говорити о свима важнијим радовима хигијенских установа у овим крајевима од њиховог оснивања до данас, поткрепљујући излагање тачним статистичким подацима сабраним у току рада, али пре но што пређемо на та излагања, изнећемо тачну слику данашњег стања хигијенских установа у Вардарској бановини.

Улазећи у 1937 годину хигијенске установе у ствари улазе у 15 годину свога постанка и рада у овим крајевима. Почевши од прве хигијенске установе, која је основана у почетку 1921 године у Скопљу, ми данас имамо у Вардарској бановини ове хигијенске установе: Хигијенски завод у Скопљу, 11 домова народног здравља у овим местима: Лесковцу, Врању, Куманову, Штипу, Струмици, Прилепу, Битољу, Струзи, Тетову, Призрену и Приштини, 32 здравствене станице по мањим градовима и селима, 2 опоравилишта за опоравак слабуњаве деце у Крушеву и на Перистеру, 1 санаторијум за туберкулозне у Сурдулици. У свима овим установама запослена су 43 лекара, 2 хемичара, 2 инжењера, 1 агроном, 1 ветеринар, 1 зубни лекар, 32 сестре—помоћнице, 24 здравствена помоћника и 5 бабица. Поред лекара у хигијенској служби ову службу вршили су и срески лекари, општински лекари у градским и удруженим здравственим општинама, а за последње две године и лекари здравствених задруга.

На овом месту треба да проговоримо и о здравствено-задружном покрету, који се јавио у овим крајевима пре непуне две године заслугом и радом лекара из хигијенске службе.

Народ ових крајева, осећајући и увиђајући потребу за лечењем, за шта хигијенске установе имају великих заслуга, тражио је пута и начина да дође до једне сталне здравствене установе са лекаром и потребним лековима. По својој природи задружан и економичан, убрзо се определио за здравствено задругарство, које му је највише конвенирало, а које је својом добро срачунатом економичном организацијом било и најпогодније за становништво ових крајева. Ради тога се отвара прва здравствена задруга у селу Драчеву (срез скопски) почетком 1935 године. Исте године оснивају се још две у Галичнику и Вевчану код Струге. Идуће године оснивају се у Масурици код Сурдулице, у Бојнику код Лесковца и у Скопљу, тако да, са раније основаном задругом у Липљану на Косову, у Вардарској бановини има седам здравствених задруга које раде. Како је овај покрет у Вардарској бановини узео велики замах, то ће у скоро време села наше бановине бити у здравственом погледу потпуно збринута.

Сваки крај има своје специјалне проблеме, који дубоко задиру у здравље становништва. Због велике раширености појединих болести и њиховог штетног утицаја на здравље становништва, извесне болести су добиле назив социјалне или друштвене болести. Оне у том крају претстављају важнији део народне патологије

Такве социјалне болести познате су и у нашем народу и јако су одомаћене у извесним крајевима наше отаџбине. Те су болести: туберкулоза, ендемични сифилис, алкохолизам, маларија, трахома, гушавост, рак, заразне болести које су ендемичне и др. Али ове болести немају у свима крајевима исту важност, јер у једном крају је једна више заступљена, а у другом друга, и ту претставља главни социјални проблем. У нашим крајевима најважнија социјална болест је маларија, те ћемо ми прво о њој и говорити.

Маларија. — Маларија (барска грозница) или како је овде називају *треска*, одавно је позната у овим крајевима. Она је још у стара времена зацарила у овој покрајини, па још и дандас се одржава. Њено последње веће испољавање осетило се за време светског рата, када су војници разних земаља и раса били принуђени ратом да живе у овим маларичним крајевима. Тада су обољења била у маси, те је забележено и доста смртних случајева. По ослобођењу покушало се са колонизацијом ових крајева, и тада се видело да се баш дошљаци, колонисти, чиновници и други службеници у маси разбољевају од маларије.

Података о маларији из тога доба немамо, јер није било установа које би испитивале и сузбијале ову болест. Сем војних лекара нико други није се бавио питањем маларије. Она није ни од кога утврђивана микроскопским путем, већ само клинички, те су и многе друге болести приписиване маларији, или трески.

И када је у Скопљу основана прва бактериолошка станица 1921 године, тек онда смо почели добијати праву слику о раширености маларије у Јужној Србији. Пошто су организоване и друге хигијенске установе у овим крајевима, нарочито у већим центрима а доцније и по селима, добијамо праву слику о раширености маларије. Како је текао рад на проучавању и сузбијању маларије у Јужној Србији, најбоље ће показати ове бројке. Тако је само амбуланта у Скопљу прегледала од маларије у 1921 години 179 лица, у 1922 години 1468 лица, у 1923 години 4634 лица, у 1924 години 10.449 лица, у 1925 години 11.485 лица, у 1926 години 18.000 лица, у 1927 години 32.009 лица, у 1928 години 49.500 лица, а у 1929 години 40.391 лице.

За друге установе немамо података, али ако погледамо податке из 1926 године када је Хигијенски завод стварно започео рад, а њему су отада и све хигијенске установе у Јужној Србији подређене, видећемо да је на целој територији од 1926 године па до 31 децембра 1936 године урађено ово што следује.

У 1926 години радило је 15 антималяричних амбуланата, и оне су прегледале од маларије 111.797 лица, за које су утрошиле 886 килограма кинина. У 1927 години радило је 20 антималяричних амбуланата, и оне су прегледале 98.234 лица, а поделиле 616 килограма кинина, 2.000 таблета киноплазмина и 4.920 ампула кининуретана. У 1928 години радило је 26 антималяричних амбуланата. Оне су прегледале 127.116 лица, а утрошиле 743 килограма кинина и 1.130 ампула кининуретана. У 1929 години радило је 30 антималяричних амбуланата, које су прегледале 134.942 лица, а поделиле

646 килограма кинина, 2950 таблета киноплазмина и 2311 ампула кинин-уретана. У 1930 години радило је 35 амбуланата за маларију. Оне су прегледале 180.780 лица, а утрошиле 939 килограма кинина, 2.540 таблета киноплазмина и 2.456 ампула кинин-уретана. У 1931 години радило је 36 оваквих амбуланата. Оне су прегледале 189.999 лица, а поделиле 832 килограма кинина, 4.029 таблета киноплазмина и 3.072 ампуле кинин-уретана. У 1932 години радило је такође 36 антималяричних амбуланата. Оне су прегледале од маларије 136.706 лица, а утрошиле 394 килограма кинина, 188.002 таблета киноплазмина, 13.535 таблета плазмохина и 3.030 ампула кинин-уретана. У 1933 години ради исто тако 36 антималяричних установа, које прегледају 72.981 лице, а деле 31 килограм кинина, 312.613 таблета киноплазмина, 5.876 таблета плазмохина, и 1.771 ампула кинин-уретана. У 1934 години раде 37 амбуланата за маларију. Оне прегледају 59.208 лица, деле 5 килограма кинина, 306.687 таблета киноплазмина, 818 таблета плазмохина, и 1.641 ампулу кинин-уретана. У 1935 години раде такође 37 станица за маларију. Оне прегледају 75.984 лица, деле 183 килограма кинина, 122.362 таблета атебрина, 373 плазмохина, и 1033 ампула. У 1936 години на територији Хигијенског завода у Скопљу раде 37 антималяричних установа, које прегледају 125.205 лица, а деле 190 килограма кинина и 150.000 таблета атебрина.

Укупно за десет година рада ове антималяричне амбуланте прегледале су од маларије 1.307.752 лица, од којег је броја утврђена код 441.087 лица. Овим лицима подељено је 5.468 килограма кинина, 1.079.964 таблета киноплазмина и атебрина, 30.000 таблета плазмохина, и 20.000 ампула кинин-уретана. Поред овога рада у самим амбулантама, особље хигијенских установа радило је и друге послове. Тако је систематски рађено на утврђивању маларије код школске деце, ради чега су многобројне школе у Јужној Србији обилажене и прегледане. Испитивана су села и насеља у погледу процената обољевања становништва, тако да се данас тачно зна који је крај Вардарске бановине, у коликом броју и од какве маларије оболео.

Поред рада на лечењу становништва од маларије, изложеног у предњим цифрама, из којих се јасно види колики је труд од стране ових установа уложен у рад око сузбијања маларије, ове установе су радиле и на сузбијању маларије у другим правцима.

Тако је велика пажња обрађена сузбијању анофелизма, односно ларви комараца, који преносе маларију на човека. У том правцу у целој Јужној Србији рађено је на уништавању ларви у стајаћим водама, као и поточићима погодним за развој ларви. Прскало се париским зеленилом и петролеумом, гајене су чувене америкаанске рибице гамбузије на свима погодним местима, вршене су такозване корисне мале асанације у свима већим градовима, уз припомоћ становништва и војске, како би се уништиле ларве комараца, а учествовало се и материјалним доприносом у великом асанационом раду на исушењу скопског блата.

Овај велики рад хигијенских установа против маларије признат је не само од становништва овога краја, већ и од свих меро-

давних чинилаца у држави, а наишао је на пуно хвале и у страним земљама. У нашем Заводу усавршавали су се и спремали за рад у народу не само наши домаћи лекари. Ради ближег упознавања са питањима маларије и ради практичних вежбања, похађали су скопски Хигијенски завод и странци; страних посетилаца, лекара, било је из најближег суседства и из најудаљенијих делова света: Кине, Јапана, Шпаније, Русије, Француске, Португалије, Грчке, Албаније итд.

Заразне болести. — Врло рђаве хигијенске прилике које су владале за време турске управе, биле су врло погодне за развој заразних болести. Ма да немамо података из тога доба, ми то можемо закључити из стања које смо затекли после ослобођења. Неке од тих болести, а нарочито велике богиње, колера, пегави тифус и маларија косиле су становништво ових крајева. Недостатак лекара и помоћног стручног особља осећао се у највећој мери. Мале неуређене градске болнице нису ни из далека могле да подмире тадање потребе становништва, те се није стизало ни да се лече болесници, а камоли да се предузимају разне корисне заштитне мере за здрава лица. Социјално-медицинске установе уопште у то време нису постојале, те се није радило на пелцовању у циљу заштите од разних болести, нити на извођењу осталих профилактичних мера.

Затекавши овакво стање после ослобођења, наши лекари прегли су на посао да то стање поправе. Оснивањем првих установа за сузбијање и проучавање заразних болести у Скопљу, Битољу и другим већим градовима у Јужној Србији пошло се корак унапред ка побољшању здравствених прилика.

Из године у годину стање се побољшавало, што се може видети из статистичких података о кретању заразних болести. Поједине од њих, као колера, велике богиње и др., потпуно су ишчезле, и годинама се у извештајима не региструју. Многе од њих су јако смањене, а смртност од њих јако ублажена, благодарећи ефикасним мерама, које се увек на време предузимају.

Па ипак извесне заразне болести, благодарећи погодним условима за њихово развијање, одржавају се; само и код њих је смртност јако ублажена. Велики број лекара, који раде на сузбијању зараза, као и помоћ на коју ови лекари наилазе од стране народа и његових претставника, учитеља, свештеника и других угледних људи са села, данас то можемо слободно рећи, учинили су много на искорењивању заразних болести у Вардарској бановини. Обољевања од неких зараза, а нарочито од трбушног тифуса и њему сличних болести, затим од шарлаха и дифтерије, има и данас, али у мањој мери.

Да би се оценио рад на сузбијању заразних болести у Вардарској бановини, изнећемо статистичке податке о раду хигијенских установа на овоме пољу.

За десет година рада (1926—1936) ове установе су извршиле 1.589.888 прегледа разног заразног материјала (мокраћа, столица, крв, разни секрет итд.). Имунизовале су против различитих заразних болести (шарлах, дифтерија, тифус, дизентерија итд.) на сто-

тине хиљада људи и деце. Продуковале су на стотине литара вакцине против тифуса и паратифуса, ентеровакцине против тифуса и паратифуса, ентеровакцине против дизентерије, Дикова токсина против шарлаха, вакцине против беснила и других вакцина и аутовакцина. У циљу сузбијања заразних болести заједничких људима и животињама, ове установе пелцовале су преко својих ветеринара 28117 разних животиња. Поред тога сузбијале су и сточне заразе.

Социјална заштита. — Рад на социјалној заштити није отпочео одмах после постанка хигијенских установа, јер су оне у почетку имале углавном задатак да испитују и сузбијају разне болести. Тек од 1925 године када се организује Завод за тропске болести у Скопљу, који узима под стручни и административни надзор све хигијенске установе у Јужној Србији, почињу да се стварају и установе које примају на себе задатак социјалне заштите појединих друштвених скупина, па и целог народа. Године 1925 оснива се у Битољу а затим у Скопљу прва школска поликлиника. Наредних година отварају се ове поликлинике при свим хигијенским установама; исто тако и дечји диспанзери. Школским поликлинама је дужност да штите здравље школске деце, а диспанзери се брину о здрављу одојчади, мале деце и матера. Поред тога оснивају се амбуланте за кожне и венеричне болести, антитуберкулозни диспанзери, опште амбуланте за преглед сиромашног становништва.

Преко ових амбуланата и диспанзера хигијенске установе не раде само на прегледима оболелих лица, која дођу ради тога у амбуланте, већ се и саветују са својимштићеницима, или њиховим родитељима, те после тога преко сестара улазе и у њихове куће, да на лицу места испитају прилике и социјалном заштитом ублаже тешко стање својих пацијената. Туберкулозним болесницима дели се велико мноштво пљуваоника; другима се дају кревети и постељне ствари; неким се опет помаже новчано, ако су у великој беди; ако су незапослени, болесницима се тражи посао, при чему се пази да тај посао буде што лакши. Сиротим мајкама деле се разне потребе за малу децу, као што су пеленице, каде за купање деце и друге нужне ствари; пружа им се исто тако и новчана помоћ. За сиромашну школску децу отварају се ђачке трпезе, у којима се прехрањују хиљаде слабуњаве и сироте деце, у току школске године. За време летњег распуста болешљива и сиромашна деца упућују се у опоравилишта на чист ваздух и сунце. Оним најсиромашнијим пружа се зими помоћ било у новцу било у оделу.

У свим амбулантама пружа се лекарска помоћ бесплатно; исто тако се бесплатно деле лекови и други материјал. Затим се болесницима дају савети и поуке о природи болести и о томе како треба од ње чувати своју најближу околину.

Колико је рад здравствених установа био користан народу Јужне Србије, који је прилично заостао а при том још и економски слаб, показаше следећи подаци. За време од десет година (1926—1936) у споменутим установама прегледано је клинички 1665288 лица; лекари су извршили по кућама и школама 4020007 посета и интервенција; школској деци подељено је бесплатно 638.261

оброк; у купатилима хигијенских установа окупала су се 2.205.093 лица; у летња опоравилишта послано је 3.688 деце.

Здравствена просвета. — Важан је рад и на здравственом просвећивању народа. Ова делатност, поред асанације на терену и рада у амбулантама, заузима нарочито значајно место, и то баш стога, ово подвлачимо, што је у питању Јужна Србија. Путем предавања са поучним филмовима и пројекцијама, помоћу покретних и сталних изложби и разног пропагандног материјала — летака, плаката, слика, мулажа, књига, часописа, — наше су установе обавештавале народ о здравственим питањима и давале му поуке како да се понаша за време појединих болести. Ако се овоме додаду течајеви, домаћички за сеоске девојке и хигијенско-просветни и пољопривредни за сеоске младиће, где су се посетиоцима пружала поред теориских знања из појединих предмета, и практична упутства за различите прилике, — онда ова делатност добија још више у очима непристрасног посматрача.

Да бисмо поткрепили своје тврђење, изнећемо неколико статистичких података. За десет година рада (1926—1936) одржана су 2324 предавања (на њим је присуствовало 329928 лица); подељено је 551970 летака, 24336 плаката, 70409 брошура и часописа и 340 слика; приређено је 199 изложби, које је посетило 125238 особа; и одржана су 53 течаја са 1135 ученика и ученица.

Поред тога по разним школама од стране лекара хигијеничара одржано је 14771 часова из хигијене. А у радионицама Хигијенског завода у Скопљу израђено је 5 филмова у властитој режији и око 2000 разних фотографских слика, које претстављају разна стања појединих објеката пре асанације и после асанације и разних видова рада хигијенских установа.

Морамо овом приликом напоменути да је рад на здравственом просвећивању народа имао огромног успеха, који се мора с једне стране приписати раду хигијеничара-лекара, а с друге стране одзиву самога народа и његових претставника. Хигијенске установе су у учитељима и свештеницима имале добре помагаче, те и они имају велике заслуге за овај успех. Можемо на овоме месту рећи да скоро нема школе у Вардарској бановини која није ступила у додир са Хигијенским заводом у Скопљу, или са којом ближом хигијенском установом, да би са њима сарађивала на пољу здравствене просвете народа.

Овај рад хигијенске установе наставиће и у будућности, имајући увек у виду заштиту народног здравља.

Б) АСАНАЦИОНИ РАДОВИ

ОД ING. СТОЈИМИРА СИМИЋА

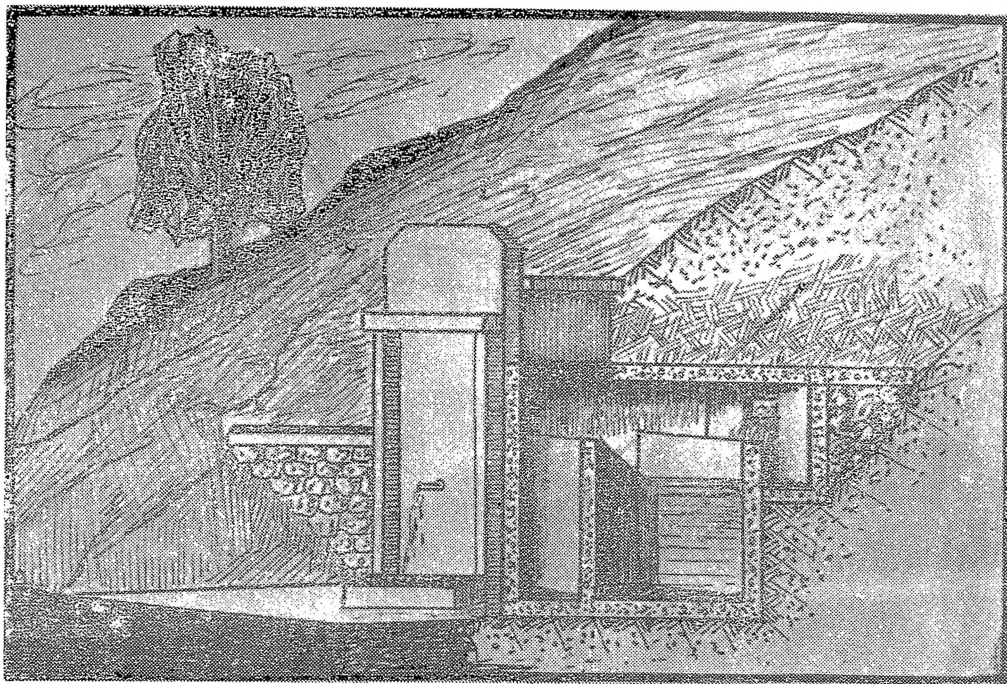
У прегледу културног напретка Јужне Србије у току 25 година од ослобођења до данас несумњиво да видно место заузимају и радови на асанацији уопште, а напосе радови на асанацији села, тј. поправљање и оздрављавање свих објеката и прилика под којима човек живи. У ужем смислу речи под асанационим радовима подразумевамо радове на снабдевању насеља здравом водом (водоводи, бунари, артески бунари, чесме), отстрањивање измета и ђубрета (канализација, нужници, ђубришта), исушивање мочварног земљишта, грађење купатила итд.

До ослобођења овим радовима није поклањана никаква пажња, а поготову од стране државе или јавних и самоуправних тела. Оно што је и уколико је рађено, било је недовољно и није одговарало хигијенским захтевима. Изузетака има толико мало, да од њих не можемо чинити правило. Бацићемо само један кратак поглед на затечено стање код ових радова, да би се боље схватиле прилике под којима је требало радити даље.

У први ред спада питање здраве пијаће воде. Варошка места, а често и села, имала су је довољно, али је она била хигијенски неисправна. Довољно је било воде због тога што је то условљено верским обичајима Турака да по пет пута дневно узимају авдес — прање пре клањања. Хигијенски је била неисправна зато што су сви водоводи или објекти за снабдевање водом били примитивно грађени. Зашто је вода хигијенски била неисправна? Водоводи су редовно грађени од земљаних цеви (чупкова) без прописних каптажа. Цевни вод је плитко укопан. Ове су цеви подложне прскању, и пробија их корење, ако пролазе шумом или пределом под вегетацијом. Зато је ова вода готово редовно после киша мутна, што доказује мешање са површинском водом, дакле, несумњиво загађење. Врло често цевни вод је пролазио кроз баште, дворишта и приватна имања, па су редовно сви сопственици ових имања сами решавали питање прикључка на јавни водовод. Зато је требало само открити цев, сломити је и запушити каквим каменом, бусеном или крпом да би се створио мали резервоар за захватање воде. С овим, разуме се, дешава се и лако загађење воде и пренос заразе. Често су ови водоводи рађени и из обичног озиданог канала са

каменом усудо, ређе зиданим. И ови су канали пролазили кроз приватна дворишта, служили појединим сопственицима, док не би дошли до јавних чесама.

Са јавним или приватним бунарима није било боље. Они су били обично сазидани од ломљеног камена усудо, што омогућава мешање површинске воде са бунарском, захваљујући пропустљивости земљишта и зидова. Затим су ови бунари готово редовно отворени, а вађење воде вршено је ковом на чекрк. На овај начин могло је увек уследити намерно или случајно загађење споља, кроз отвор бунара или помоћу судова, који су у додиру са људима и околним земљиштем. На околину бунара уопште се није пазило,

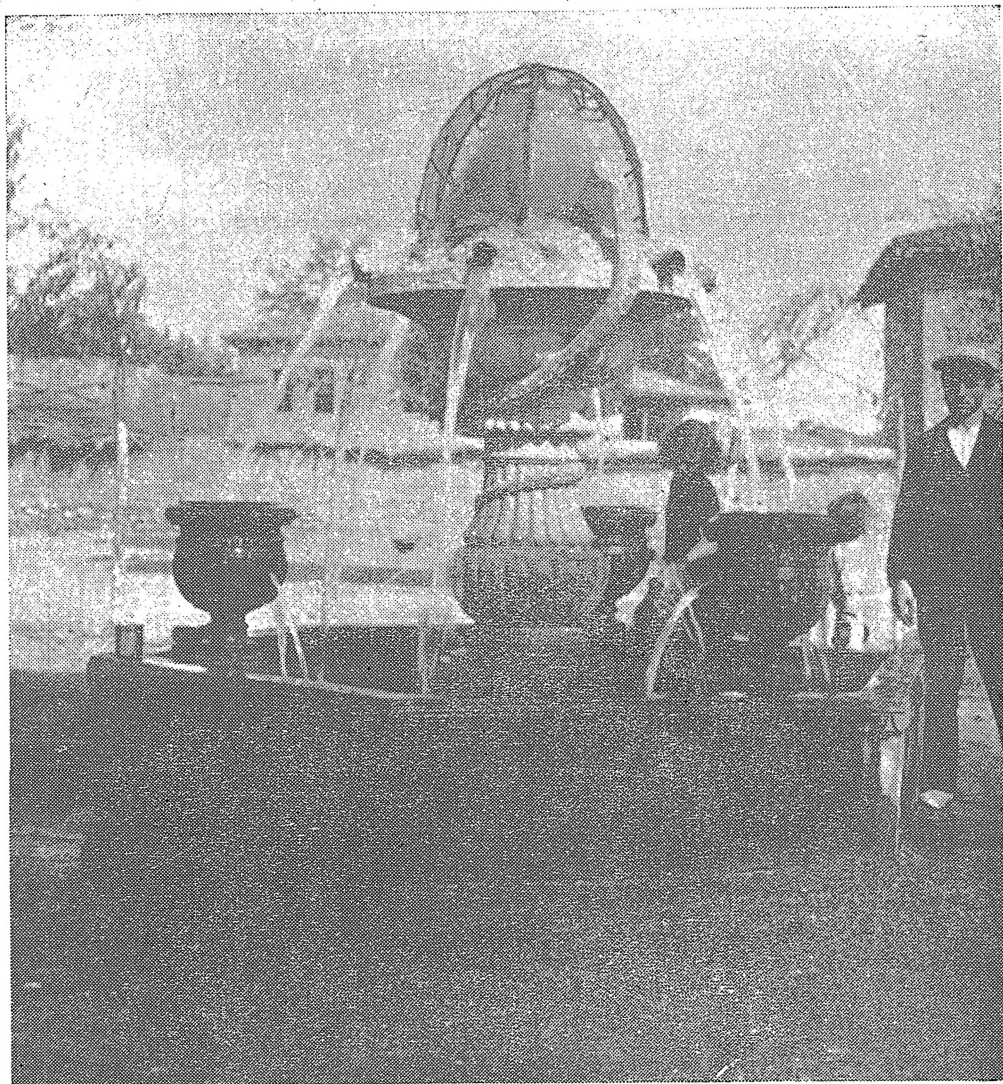
Тип каптаже с чесмом.

а и то је врло важно. Било је, додуше, бунара и са пумпама које заштићују воду споља, али је начин грађења остао исти, што је опет омогућавало загађење.

Нужника по селима уопште није било. А нужници по варошким местима били су најпримитивнији. Најчешће, нужник се састојао из обичне јаме озидане каменом усудо, и можда са насађеном кућицом. Кроз овакве јаме лако је загађење земљишта, а с овим и бунара и водовода, ако су у близини. Пажњење ових јама вршено је најчешће при јачим кишама, када је садржина њихова испуштана на улицу, да је бујица разнесе. Нису били ретки случајеви да измет из оваквих слабо озиданих јама пури директно на улицу, или чак да су га намерно испуштали, остављајући живини да га разноси. Где је било могућности и где су то месне прилике дозвољавале, измет је испуштан у оближње реке и потоке, што се нарочито осећало лети када је вода врло мала или чак и пресакне.

О неком биолошком пречишћавању изметина, пре него се изруче у реку или однесу на њиву, није било ни помена. У најбољем случају ако је гдегде постојао обичан канал, тзв. ђерис, који је изметине отклањао до такве јаруге, потока или реке.

За купатила села нису знала. Вароши и варошице, и то не све, имале су турске хамаме. Хамами су нам готово свима познати, те их није потребно нарочито описивати. Мана им је: недовољна

Артески бунар у селу Дабилџи, срез струмички.

вентилација и заједничка корита за умивање, што доводи до контакта између здравих и болесних људи.

Станбене прилике су биле врло рђаве, нарочито по селима. Реткост је било на селу видети дрвен а камоли гвозден кревет, и то само ако је неки члан дотичне куће био на »странствовању«. Иначе цела породица спава у једном одељењу и то на земљи (без патоса), а често и у истом одељењу са стоком, да им буде топлије. Па и варошке куће не могу се похвалити неким комфором. Тек

после рата почела се обраћати пажња и на боље становање. Само пре десетак година била је реткост чак и у Скопљу наћи стан са купатилом, док је данас то редовна појава. Разуме се да се овде мисли на нове станове.

На исушивању мочвари нити се радило нити се уопште на то мислило. У свима правцима културног и хигијенског напретка владала је зачмалост.

Ето, у таквим приликама затекло нас је ослобођење 1912 год. Ово што је досад изнето, у кратким потезима, било је потребно да се схвати затечено стање, како би се боље уочила разлика између онога што је било и што је следовало. Задатак државне управе био је да се ово стање у сваком погледу поправи. Шири рад у овом правцу почиње после светског рата, и то стварно тек од 1920 године.

Тако на пр. Хигијенски завод, који у своме програму, поред сузбијања зараза и осталог социјално-медицинског деловања, има санитетско-техничке радове, основан је 1925 године. Према томе, стваран рад на асанационим радовима уопште траје 18 а рад Хигијенског завода тек 12 непуних година.

Резултати постигнути за ово време речито говоре о томе да је овим радовима поклоњена озбиљна пажња, како они по своме значењу и важности и заслужују. Међутим, одмах у почетку можемо рећи да смо још далеко од тога да су сви проблеми решени. Многобројне потребе културног, економског и привредног, с једне стране, и ограничена материјална средства с друге стране, нису дозвољавали да се иде напред оним темпом како би се желело. Најзад је дошла и светска економска криза, која је успорила напредовање на овом пољу. Ипак оним што је урађено можемо бити задовољни.

Прво и најважније питање, свакако, јесте вода. Зато је највећа пажња прво и обраћена на то да се по могућству што већи број насеља снабде добром пијаћом водом. На овом питању радили су обласни хидротехнички одељци, касније банска управа (V одељење), секција за колонизацију и од свога оснивања Хигијенски завод. Задатак је при овоме био наћи добру воду у хигијенском и хемиском погледу (свака вода није добра), подесним објектима је захватити и осигурати од спољнег загађења. Код водовода то се чини прописним каптажама, резервоарима, где су потребни, и сигурним и трајним цевним водовима. Као цевни водови употребљаване су искључиво гвоздене цеви: челичне манесманове, ливене асфалтиране или гвоздене поцинковане, спојене на такав начин да би биле непропустљиве на веће притиске како споља тако и изнутра. Каптаже, резервоари, шахтови и чесме осигуране су тако, да је искључено загађење било путем земљишта било од спољнег намерног убацивања чега што би могло загадити воду.

Код зиданих бунара, асанираних или новосаграђених, водило се рачуна о непосредној околини бунара, да би се избегло загађење са површине, из јама за ђубре, нужника, канала и сл.; затим да је глава бунара затворена и непропусно спојена са зидовима бунара; да се кишница и вода од прелива одведе што даље од бу-

нара; да су зидови бунара израђени непропусно изнад подземне воде и да се вода из бунара вади помоћу пумпи, што је потребно ради тога да људска рука не би имала додира са водом у бунару, пре него се извади. Код артеских бунара већ самим тим што се вода помоћу гвоздених цеви добија са великих дубина искључено је свако загађење. Најзад уведена је једна нова врста бунара, тзв. цевних бунара. То су бунари бушени гвозденим цевима довољно широким да се у цев може спустити радни цилиндар од пумпе (довољно 10 см). Ови су бунари нарочито погодни и једино изводљиви у местима где наилазимо на сувише плитке подземне воде, које су самим тим унапред већ загађене. Овим бунарима могу се чак неколико подземних слојева воде изолирати и захватити она подземна вода за коју нам анализа каже да је исправна. Где се и који од ових објеката може градити, одлучују месни услови. Наиме, водоводи су грађени тамо где има добрих извора не сувише далеко, јер је ово скопчано са великим трошковима, и где се ова вода слободним током може довести у насеље (гравитацијом). Где нема извора граде се бунари, зидани или цевни, према томе да ли су подземни слојеви воде дубљи или плићи. Артески бунари извршени су с успехом у Струшком, Битољском, Струмичком и Скопском Пољу и у Пелагонији. Вршени су покушаји за изналазак артеске воде и на Овчем Пољу, око Куманова, на Косову, али без успеха.

У напред наведеном периоду времена изграђено је 129 водовода, 313 бунара, 194 каптаже са чесмама и 53 артеска бунара или укупно 689 објеката у 411 места. На тај начин снабдевано је здравом пијаћом водом 370.000 становника. Укупни трошкови око ових радова изнели су близу 25 милиона динара. Од овога укупног броја радова извео је сам Хигијенски завод од свога оснивања 1925 године 83 водовода, 90 бунара, 42 артерска бунара и 47 каптажа са чесмама или свега 262 објекта у 180 места са 120000 водом снабдевених становника и извршеним трошковима од 7.500.000 динара. Ови се подаци односе и на Метохију и Санџак, где је такође Завод радио до поделе државе на бановине. Сем овога Хигијенски завод је доделио 16.000 метара гвоздених цеви другим установама или селима, у вредности од 1.000.000 динара.

Код свију ових радова села су редовно учествовала у изградњи простом радном снагом, копањем и затрпавањем ровова, превозом материјала (камена, песка и шљунка). У више случајева општине, односно села, помагале су извођење ових радова и новчано. Главни износ, међутим, ипак пада на државу, па онда на области или бановину и напослетку на села. Процентуално на општине би дошло око 10%, исто толико на област или бановину, а остатак пада на државу.

Уз ове објекте Хигијенски завод изградио је још 81 појило за стоку и 26 бетонских корита за прање рубља по селима.

Међу изведеним водоводима има и неколико варошких, као водовод у Тетову, који је стајао 4.317.210 динара; у Кратову (око 1 милион динара), затим у Кичеву, Струмици (само делимичан), Кру-

шеву, Битољу (делимичан), и Охриду. Урошевац је снабдевен суб-артеским бунарима. Сви остали радови опадају на села. Поред ових изведених радова, у изграђивању је (из зајма од 50 милиона динара) 60 објеката, водовода или бунара, на које ће се потрошити око 4 милиона динара. Независно од овога, из средстава Хигијенског завода, налазе се у току довршавања 8 објеката у вредности од 140.000 динара.

На крају вреди напоменути један од највећих водовода у нашој баповини, који је извела општина скопска. Вода за овај водовод доведена је са врела Рашче, даљине 18 км. Трошкови оног дела који је у току завршавања износе око 17.000.000 динара, док

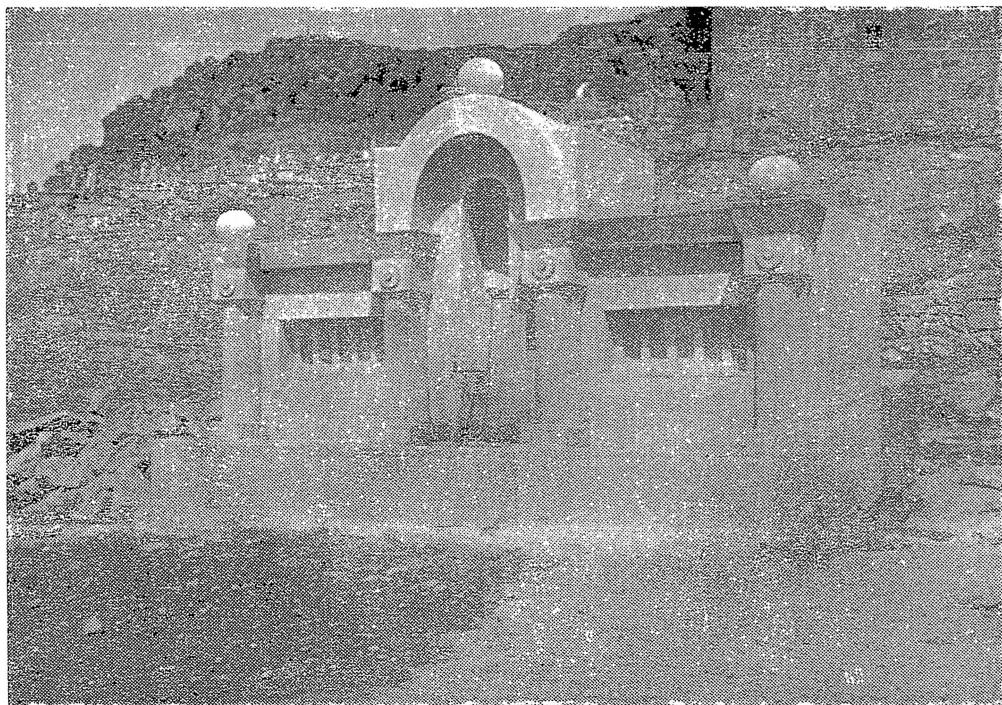

Цевни бунар у селу Ражаничану, срез скопски.

ће цео водовод стајати 80—90 милиона. Ови радови изводиће се у етапама и у току наредних година у границама финансијске могућности. Тако је и Скопље, центар Јужне Србије, добило једну од најважнијих животних потреба, здраву воду. Иначе досадашње снабдевање Скопља пијаћом водом било је слабо. Оно се вршило једним малим делом из старог турског водовода (помоћу пумпи из бунара код електричне централе), стари део Скопља (турски) има 23 чесме, од којих свака има посебан захват, а вода је спроведена земљаним чунцима, а све остало су бунари или пумпе.

Завод се бавио хигијенским нужницима и ђубриштима на селу. Изметом се могу ширити међу људима цревна обољења, као тифус, пролив или дизентерија и колера. Преносиоци су муве, загађена вода или људи (обућом) и домаће животиње (ногама). Ово условљава

начин изградње хигијенског нужника. Јама таквог нужника мора бити: добро затворена, и тако направљена, да у измету, кад се вади из нужника, ради ђубрења, нема више заразних клица (иначе би оне с вртова и поља могле опет доћи до здравих људи преко мува, воде и сл.). Мора имати прописну бетонску или зидану јаму тако да буде непропусна. Ове јаме, тзв. септичке, имају 2 коморе, од којих једна мања а друга већа. Прва мања коморица преграђена је једним вертикалним зидом, који не иде до дна коморе, већ престаје 25 см изнад дна. Ово ради тога да би измет, за време пута кроз прву комору, трулио. Ту се врши распадање измета, које обично траје три недеље док не дође у јаму одакле ће се вадити.

Чесма у Младом Нагоричану, срез жеглиговски.

У току труљења угину у њему заразне клице, ако их је у измету било. Ова прва комора зове се још и трулиште. Зато се ђубре из друге коморе може извадити и употребити без опасности у вртовима. Дакле, сем користи што се добрим нужником спречавају обољења, он нам још даје изврсно ђубре. Изградити овакве нужнике свакоме и по свима селима немогуће је, јер су зато потребна велика средства. Стога и нужници изграђени од стране завода имају више пропагандни значај. Овакви нужници изграђени су на Косову, око Куманова, Штипа, Скопља, Прилепа и Битоља, у свему 163 приватна нужника и 2 јавна; сем овога и 68 бетонска ђубришта. Негде су ђубришта комбинована са нужницима. Вубре губи вредност кад земља упија из њега течне састојке, који садрже соли и који имају важну улогу у ђубрењу земљишта. Због овога сва

Ћубришта имају јаме за течност (осоку). Очигледна је на овај начин дупла корист коју дају добра Ћубришта, како у хигијенском тако и у привредном погледу.

И у овим радовима сељаци су учествовали са својом радном снагом и превозом материјала, који је дао Завод, и припремом потребне количине песка и шљунка. Завод је дао дрвене кућице израђене у његовој радионици, потребну количину цемента, црепа, ексера и гвожђа, као и стручну радну снагу; остало су извршили сами сељаци. Један овакав нужник стајао је око 1000 динара, а Ћубриште од 2000 до 3000 динара. Ови радови нису остали без потстрека код сељака, јер су појединци почели да и сами праве нужнике или сами моле Завод за помоћ. На жалост, много се не може урадити и помоћи, јер су средства јако ограничена. Али се већ осећају плодови овог рада.

У асанационе радове, с обзиром на личну хигијену, убрајамо и купатила. Као што је наведено, села за купатила уопште нису знала, а по варошима било их је у виду турских хамама. У току свога деловања Хигијенски завод подигао је 60 народних купатила. Сва су ова купатила, сем једног, код заводских установа, домова народног здравља, здравствених станица или дечјих опоравилишта. Купатила су са тушевима, а када има ретко. Ово због тога што су тушеви у погледу хигијене погоднији. — У почетку тешко је било навикнути сеоско становништво на купање, а сада већ то и сами траже. До 1931 године сва су купања била бесплатна, а од ове године уведене су минималне таксе од два динара за варошко становништво, док је за сеоско становништво и за сву школску децу остало и даље купање бесплатно. Да би се видело како су ова купатила успешно испуњавала своју задаћу, навешћемо неке статистичке податке, откада се они воде. Тако се само у периоду од 1926—1935 године окупало у заводском купатилу у Скопљу 180.657, а у свима другим установама 1.778.445 лица, или укупно 1.959.102 лица. А само у току 1936 године окупало се у овим установама укупно 245.991 лице.

Завод је издао знатну количину грађе за израду кревета по селима, приликом хигијенско-просветних течајева за сељаке, када је сваки од ученика добијао било кревет, који су сами израђивали по упутству заводског мајстора, или коју другу корисну ствар од домаће употребе, као: орман, клупу, полицу, домаћу апотеку, кошнице за пчеле и сл.

Од асанационо-техничких радова, нарочито вреди навести исушавање мочварних поља и места. На овоме за време Турака није рађено. Ови радови поред свог чисто хигијенског значаја доносе и велику пољопривредну корист. Исушавањем бара и мочвари уништавају се многобројна легла комараца, те на тај начин, смањујући преносиоце заразе, смањујемо и број обољења од маларије. Затим се на тај начин добијају велики и добри комплекси земљишта за пољопривреду. Оваквих мочварних предела у Јужној Србији имамо у Струшком Пољу, Скопском Пољу, на Косову у околини колоније Врела, Сувог Дола и Милешева, у Доњем и Горњем Пологу, у Струмичком Пољу, Битољском Пољу, Прилепском Пољу и код Охрида.

Ове радове углавном је изводило Министарство пољопривреде и вода преко својих стручних одељења, касније преко V одељења банске управе (хидротехнички отсек). Пошто су ово радови великог обима и захтевају већа новчана средства, то у целости није завршен готово ниједан од наведених објеката, али се стално и на свима ради.

На досад извршене радове издате су следеће своте: За струшки крај (багерованье Дрима, просецање окука на Дриму, претходни радови на Струшком Пољу и исушење Струшког Поља) 3.204.704 (од које суме пада на државу 3.147.708 а на бановину 29.996 динара); за Скопско Поље (претходни радови, просецање окука на Вардару, израда канала, одбранбени насип) 1.974.609 (од чега даје држава 1.449.508 а бановина 525.101 динара); за Моноспитовско Блато (Струмичко Поље) 494.588; за Битољско Поље 810.063; за колонију Врело (Косово) и Суви До 516.462; за Горњи и Доњи Полог 152.088; за остале радове: Прилепско Поље, око Јужне Мораве, Ратајско Поље и Милешево 219.700. Укупно је издато према томе 7.408.988, од које суме пада на државу 6.823.891, а на бановину 555.097 дин. Ово се односи на стварно утрошене суме, док радови који су у току извођења нарочито у Скопском, Струшком и Струмичком Пољу не могу се још проценити. Хигијенски завод је помагао радове на исушењу Скопског Поља са 300.000 дин. из фонда за асанационе радове, и спремио техничке елаборате за исушење баре Чачорице код Прилепа и одводњавање бара код села Наколца, али су ови радови због недостатка кредита још неизвршени. Као што се из овога види, и проблему исушивања посвећена је пуна пажња, и надајмо се да ће се у догледном року и ови тако корисни и за народно здравље важни објекти успешно завршити.

У циљу што успешнијег спровођења радова на асанацији села донет је 10 јануара 1930 г. специјалан закон о помоћи за асанацију села, а маја месеца исте године и правилник за његово извршење.

Према овом закону дају се годишње дотације фонду за асанационе радове, из кога се могу сеоским општинама, за села са мање од 2.000 становника, давати бескаматне позајмице на 10 година ради грађења малих сеоских водовода, чатрња (цистерна), бунара, канализације, народних купатила, узорних сеоских кућа и др. радова на унапређењу хигијене на селу. Зајмови се додељују у висини 50% трошкова, а другу половину би имала сносити села. У току две наредне буџетске године дотирано је овом фонду 550.000 динара. Међутим, интересовање села за ове, иако бескаматне позајмице, било је, може се рећи, врло слабо, иако су им код сваких молби за овакве радове чињени одговарајући предлози. До сада су се овим зајмом користиле свега четири општине, међу којима и општина петровачка у Скопском Пољу, а за радове на исушењу Скопског Поља, са 300.000 динара. Ово се да објаснити тиме што наша села не желе да се задужују, а поготову у време

свеопште кризе и онда стога што се видело да она села која се не користе зајмом стварно добијају много више — око 90% бесплатно од вредности коштања дотичног асанационог објекта.

Ово што је досад у кратким потезима изложено биће, сматрамо, довољно да се схвате напори државе и самоуправе да се затечено стање у погледу асанационих радова поправи, а на општу корист народа и државе, и да је у томе било стварног успеха.

3) БАЊЕ И МИНЕРАЛНЕ ВОДЕ

ОД Д-РА ДУШАНА С. АЛЕКСИЋА

Јужна Србија, поред осталих природних богатстава, обилује многобројним термалним, минералним изворима. Ретко је која земља тако богата термо-минералним изворима као наша отаџбина, а Јужна Србија се истиче нарочито сумпорним — минералним изворима. Најбогатије сумпорним изворима су Русија, Француска и Југославија, нарочито Јужна Србија. Може се рећи да је Јужна Србија царство сумпорних минералних извора, јер се налази и рудник сумпора у Косовратској Бањи. По количини воде Дебарска Бања у Европи је најјача, даје дневно три милиона литара.

Термални извори у Јужној Србији везани су за разне пукотине које се на појединим местима на површини виде, као што је пукотина у Катлановској Бањи која претставља редак геолошки феномен. Оне су тектонског порекла. Кроз ове пукотине избијају минералне воде на површину земље. Намеће се питање: откуда у Јужној Србији овако велики број минералних извора? У недавној геолошкој прошлости у Јужној Србији било је великих разламања у земљиној кори и стварање дубоких вертикалних пукотина дуж којих вода може из велике дубине да се попне до површине, или дуж којих се пробијала усијана магма која се изливала кроз вулкане или се задржавала негде близу површине, те загревала подземну воду око себе. Већина ових извора везана је за раседе дуж обода котлина (Катлановска Бања, Пројевци, Клокотска Бања, Кожље, Вучји Дол, Новопазарска Бања). По Цвијићевом мишљењу, Катлановска Бања, Пројевска Бања код Куманова, као и Врањска Бања, леже на пукотинама истог система и раседа правца северо-запад — југо-исток.

Већина термалних вода Јужне Србије припада групи јувенилних или ендегених вода, које долазе из усијаних дубина. Ове јувенилне ендегене или физиотерапијске воде, како их називају париски професори Виларе и Карно, јесу од огромног значаја, јер умирују болове и лече запаљења, те су тако прави лековити извори.

СТАЊЕ ПРЕ И ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА

За време турске владавине бање у Јужној Србији биле су јако запуштене. Није се обраћала скоро никаква пажња на њихово уређење. Бање нису имале своје управе, нити бањске лекаре, те се није

водила ни контрола над купањем: купало се како је ко хтео и колико је хтео. Није се ни тачно знало шта вода лечи и како лечи, јер није било бањских лекара који би постављали индикације и пратили клинички ток болести. Није било ни хемиских анализа минералних вода. Становало се у страћарама пуним стеница и гамади. Није се обраћала никаква пажња на здравствено-хигијенске прилике. Нечистоћа је била велика: ђубре на све стране. Виђале су се козе и крупна стока око самих извора.

Одмах после ослобођења почела се посвећивати пажња запуштеним и неуређеним бањама. Приступило се испитивању минералних извора и њиховој каптажи, као и општем уређивању бања. Али нарочито долази до изражаја интензиван рад на уређењу и унапређењу бања откако су оне дошле у надлежност управе Вардарске бановине. Тако је Банска управа, од свог постанка, почела да испитује минералне воде и да подиже зграде које одговарају модерној техници и култури. Извршене су хемиске анализе скоро за све изворе, одређени су ужи, шири и заштитни реони бања, а сада се раде ситуационо-регулациони планови за сваку бању.

У Катлановској Бањи подигнути су: нови павиљон од 48 соба, пекарница, бунари, новопросечени пут, установљена каптажа минералне воде на брду, бановинска кухиња, мост преко речи Пчиње и кеј, чесма хладне киселе воде. Све ово стало је 1.974.059 динара, уз бесплатну радну снагу око градње пута. У 1934 и 1935 години засађено је 18.120 садница. Извршена је триангулација и одређена полигонска мрежа. Остало је још тахиметриско снимање за израду ситуационог плана ради регулације бање.

У Негорачкој Бањи ограђен је ужи бањски реон бодљикавом жицом и засађено 14.000 багремова; израђен ситуациони план бање; извршена је оправка такозваног „Пашиног” северног купатила; подигнута је зграда са три одељења; оправљено је „јужно купатило” које је делимично било порушено у 1931 години од земљотреса. У 1933 години Банска управа је подигла зграду са 12 одељења и исту снабдела намештајем; засађено је око 60.000 садница разних дрвећа. Ово је стало 174.976 динара.

У Дебарској Бањи засађено је 12.000 садница; направљене су нове каде итд.

У Струмичкој Бањи подигнута је нова зграда за становање са 15 соба и 1 кухињом. У старом блатњавом купатилу дозидана је једна соба, облачионица. Направљен је камени зид око бање. Уз велико купатило направљена је и четврта када.

Б А Њ Е

Постоји 14 бања и 40 минералних извора. Има места где постоји више извора: 9 извора у Катлановској Бањи, 7 у Струмичкој Бањи. Поједини извори достижу капацитет до 2076 литра у минути (Дебарска Бања). Температура наших минералних вода је различита: од 10 степени до 75 степени (Струмичка Бања). Према хемиским анализама минералне воде у Јужној Србији су: 1) сумпорне; 2) акрато-терме; 3) радиоактивне; 4) са Глауберовом соли; 5) карбонатно-сулфатичне муријатичне; 6) алкалне минералне; 7) гвожђевите,

Већина ових вода употребљава се за купање, пијење а и прање веша.

Бање у Јужној Србији ове су: Катлановска, Негорачка, Дебарска, Косовратска, Клокотска, Струмичка, Штипска, Тетовска Бањица, Пројевска Бања, Прибојска, Новопазарска, Бања у Бањској и Милошева Бања.

Катлановска Бања је од прастарих времена позната као нарочито лековита за реуматизам. Постојала је још у доба Римљана, који су били прави мајстори у искоришћавању термалних вода. Доказ томе јесу Римско Купатило, темељи старих грађевина и нађене римске паре у старом басену, које су тадањи болесници бацали у воду као

Изглед Катлановске Бање пре ослобођења.

израз своје захвалности. Римске паре се и данас налазе у околини бање, у кориту реке Пчиње; нађена су и три античка крчага. То доказује постојање римске насеобине за време Турака, а била је чувена по својој лековитости. Салих-бег је, по наређењу Фаик-паше, сазидао стари хан, а Афз-паша је наредио да се саграде каде. Доцније, услед земљотреса и таложења калциумкарбоната, нестало је воде у овим кадама, те је вода нашла одушке на другој страни, а ове каде претворене су у станове за теже болеснике. Афз-паша је саградио и нови басен и нови хотел. И Римљани и Турци придавали су велику важност овој чудотворној води, а то говори чињеница да је ова вода створила читава брда. Она ствара такве наслаге талоба да се цеви у пречнику од 13 см запуше за непуних шест месеци.

Катлановска Бања лежи у лепој и романтичној долини реке Пчиње, окружена пошумљеним брдима, између Скопља и Велеса, 28 км југоисточно од Скопља, а удаљена је од државног друма Скопље — Велес 2 км. Налази се у самом центру Вардарске бановине, на главној прузи Солун — Скопље — Ниш — Београд. За време бањске сезоне постоји и свакодневни аутобуски саобраћај са Скопљем.

Клима је здрава и умерено континентална. Ваздух је свеж и чист планински, без прашине и магле. Преко лета и за време највеће врућине вечери су пријатне. Наоколо су пошумљена брда, где бањски посетиоци могу да уживају у лепотама природе. У шуми се налази чесма изврсне киселе воде. Надморска висина околине је око 430 м.

Ту постоји више топлих извора. Они се разликују по количини воде, саставу и температури. Највећи број се налази на јужном делу са десне стране реке Пчиње. Главни извор, који даје највећу количину воде, избија у самом старом басену. Он даје у једној минути 110 литара (40 степени). На бањском брду, на једном месту где се налази удубљење, вода избија директно из пукотине; ту је каптирана и одведена у стари басен (39 степени). При улазу у бању је на југу извор на дну велике пукотине у дубини око 6 метара. Кочко Васић, староседелац Катлановске Бање, причао ми је да је Афз-паша наредио једном жандарму Адему да сиђе у пукотину и да захвати са извора воде. Конопцем су жандарма спустили, а када је сишао, угушио се (вероватно од наталоженог угљендиоксида); киселог је укуса и питка (20,6 степени).

Према хемиском саставу топле минералне воде ове бање су сумпорне алкално земљане, хипертермалне, са slabим карактером муријатичких вода, — вулканског порекла. Према хемиској анализи г. Б. Вајића килограм воде садржи:

Катјона:	милиграма:	милимола:	миливала:	милив. ‰
Калијум-јон (K ⁺)	36,0	0,923	0,923	2,906
Натријум-јон (Na ⁺)	316,8	13,739	13,739	43,27
Калцијум-јон (Ca ⁺⁺)	268,2	6,693	13,386	42,15
Магнезијум-јон (Mg ⁺)	45,1	1,854	3,708	11,68
			31,756	100,0
Анјона:				
Хлор-јон (Cl ⁻)	148,3	4,237	4,237	13,34
Сулфат-јон (SO ₄)	22,8	0,237	0,474	1,93
Јод-јон (J ⁻)	0,18	0,001	0,001	0,00315
	1649,6	27,044	27,044	85,16
Хидрокарбонат-јон (HCO ₃)	2486,9	54,728	31,756	100,0
	49,2	0,628		
М. — кремичне киселине (H ₂ SiO ₃) .	2536,1	55,356		
	1,5			
Сумпорводоника (H ₂ S)	2,537,6			

Количина растворених крутих материја износи око 2,5 гр.: отприлике:

Калијум-хлорида (K cl)	68,8	м. гр.
Натријум-хлорида (Na cl.)	193,7	"
Натријум-сулфата (Na ₂ SO ₄)	33,6	"
Натријум-јодида (NaJ)	0,149	"
Натријум-бикарбоната (NaHCO ₃)	835,9	"
Калцијум-бикарбоната (Ca[HCO ₃] ₂)	1084,9	"
Магнезијум-бикарбоната (Mg[HCO ₃] ₂)	271,3	"
М. — кремичне киселине (H ₂ SiO ₃)	49,2	"
	2537,5	м. гр.
Сумпорводоника (H ₂ S)	1,5	"
	2539,0	м. гр.

Лечи: хроничан реуматизам зглобова и мишића, неуралгије, ишијас, гихт, ране, скрофулозу, костобољу, туберкулозу костију и зглобова, лимфатизам, сифилис у терцијерном стадиуму, табес дорсалис,

Романтика Катлановске Бање.

анемију, обољења која су настала услед повреда, фрактуре, стање узетости (разне парализе и парезе), јер вода појачава енергију живчаног система; затим: спазме мишића, болести женских органа, импотијенцију, хроничне болести коже: фурунгулозу, псоријазис, пруритичне дерматозе; лечи несаницу, запаљење бешике, камен у бубрегу, изазива хиперемију и појачава кретање црева-перисталтику, отуда добро дејство код затвора, код отежаног мокрења распушта спазмус свинктера; лечи анорексију, хлорозу, неплодност, појачава радње мозга и изазива лакше и брже мишљење и оштру концентрацију мисли, поправља дрхтање — тремор руку. Купање заједно са масажом повећава радну снагу мишића, те корисно делује код дебилитас мишића. Код анемије (малокрвности) повољно делује, јер повећава про-

цент хемоглобина, број црвених крвних зрнаца и појачава стварање антитела. Код шећерне болести помаже кад се пије и купа. Ова вода лечи и поједине болести плућа, као хронични бронхитис, јер помаже експекторацију. Кад се пије повећава лучење желудачног сока, те поправља желудачно варење. Купање и пијење отстрањује колике (болове) сваке врсте (жучне, желудачне и цревне). У старом басену налази се природни туш, под јаким притиском, са висине од три метра, који успешно делује код неуралгије, укочености врата услед прехладе и атрофије мишића.

Ова вода је опасна за: акутну и отворену туберкулозу, декомпензиране мане срца, за јако изражену артериосклерозу, крварења из плућа и желуца и све болести праћене грозницом.

Преимућства Катлановске Бање над другим бањама јесу ова: 1) поред топлих минералних вода у Катлановској Бањи има и хладних киселих радиоактивних минералних вода; 2) топла сумпоровита вода због своје подесне температуре, употребљава се онаква каква долази из извора, не меша се с обичном водом нити се оставља да се расхлади, при чему се смањује лековитост воде, већ се купачи купају на самом извору у живој води (*L'eau vivante*), а то има велики значај. 3) Топла вода Катлановске Бање, поред сумпора, садржи и јода, а сумпорно-јодне воде су најбољи лек против реуматизма. Тако је приликом скорашњег интернационалног балнеолошког конгреса, који је одржан од 29 октобра до 2 новембра 1936 године у Београду, рекао француски научник Венсан: „Не постоји ниједан бољи лек против реуматизма израђен ма у којој лабораторији од природне минералне сумпорно-јодне воде”. А такву воду има Катлановска Бања.

На југу од Катлановске Бање, на шумовитом брду, налази се чешма киселе воде. Ова вода је веома питка, здрава и лековита, те је бањски посетиоци по препоруци лекара пију. Могла би се упоредити са чувеним светским водама као што су Vittel и Evian; у нашој земљи слична је извору Снежник у Врњачкој Бањи. То је алкални извор који садржи угљену киселину. Долази у ред алкално-земљано-кисело-хипотермалних вода. Има 17° ; радиоактивна је ($1,728 \times 10$ Curie или изражена радиоактивност у Махе-овим јединицама (ME) износи више од 4ME, а познато је да се у радиоактивне воде рачунају оне које садрже $3ME = 1,09 \times 10$.

Најважнији минерални састојци су: бикарбонати и силицијум. Каталитичне особине ове воде су ниже него топле воде.

Према анализи др. Кенига ова вода садржи још и слободног угљен диоксида (CO_2) 700 м.гр. по литру воде.

Индицирана је код камена у бубрегу, камена у жучној бешици, обољења жучних путева, обољења мокраћних путева, лечи стерилитас, женске болести, неурастенију, артериосклерозу, разне кожне болести, бронхитис, пиелитис, јер чисти мокраћне канале, хроничне болести и поремећаје желуца и црева, диабетис, диспепсију, анемију, изнуреност после тешких болести, поједине болести очију, носа и грла.

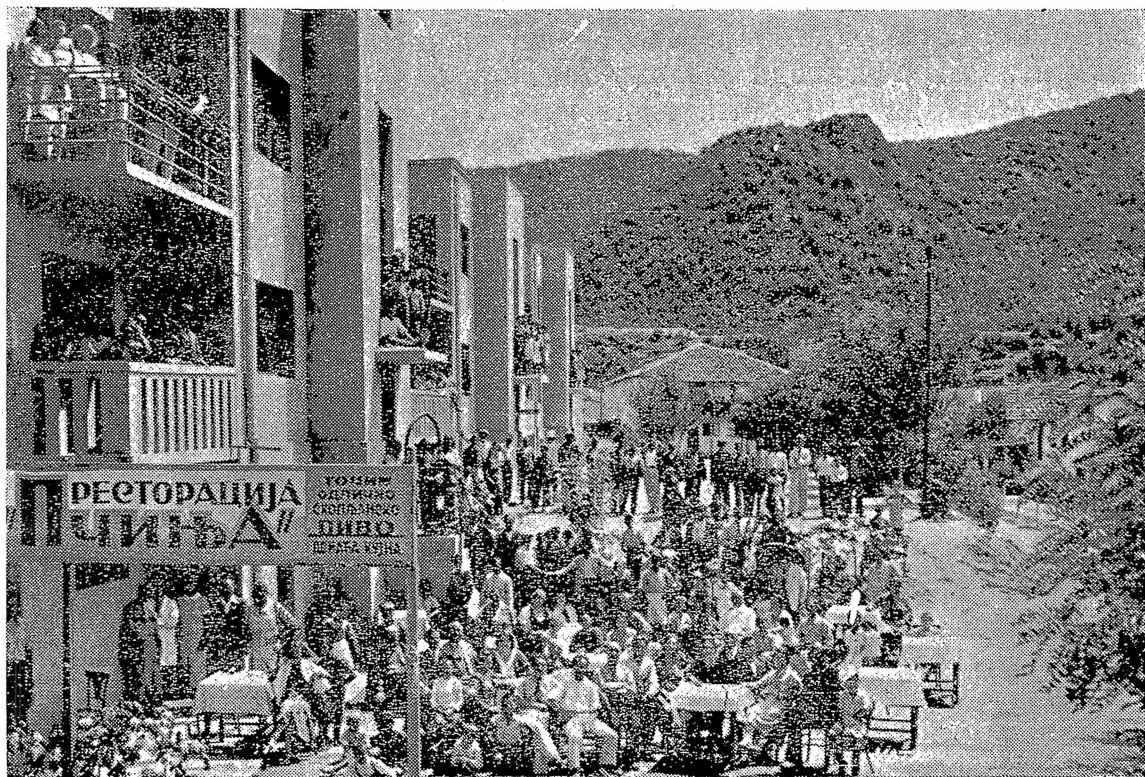
Лечење у бањи траје обично 15 до 20 дана, а код појединих случајева и месец дана (купање и пијење минералне воде).

Цене станова и животних намирница су врло повољне, те је омогућено и најсиромашнијем посетиоцу да се лечи. Бања располаже са више од стотину соба од којих су 48 удобно намештене. Посетиоци могу донети и своје постелне ствари.

Дебарска Бања се налази у селу Бањишту на падинама планине Дешат, а удаљена је од Дебра 5 км. Од Дебра до Бање постоји врло добар аутомобилски пут.

Клима је умерено континентална, без магле и ветрова. Надморска висина је 650 метара.

Има 5 извора; они дају заједно око 3 милиона литара воде дневно. Температура је 40 степени.

Катлановска Бања, за време сезоне, са гогоподигнутим хотелом.

Ова је вода сумпорна, сулфатична, карбонатна, земно-алкална и муријатична.

Ова бања има два басена, од којих је један сумпоровит, а други гвожђевит. Сумпорни басен има два извора: један на дну басена, а други отворен. Гвожђевити басен има три извора на дну басена.

Дејство ове минералне воде још није довољно научно испитано. Али на основу вековног народног искуства ова бања лечи: реуматизам, женске болести и кожне болести.

У бањи постоји хотел са 16 соба и вила са 8 соба. У селу Бањишту има и приватних станова. Прошле године су направљене и две нове каде.

Бању посећују људи из најближе околине.

Негорачка Бања. Ова бања налази се на главној железничкој прузи Скопље — Солун. Од Ђевђелије је удаљена 4,1 км, лежи на државном путу.

Клима је врло жарка, а често и јако дувају „вардарац” (са северо-истока) и „планинац” (са северо-запада).

Постоје два главна извора: јужни и северни (зв. Шукри-пашино купатило). За време турске владавине јужни извор био је отворен, неограђен, а после ослобођења изнад овог извора подигнута је зграда и направљен бетонски басен у дужини 9 метара а у ширини 4,5; он је преграђен зидом на два дела, те се једновременно купају и жене и мушкарци. У јужном купатилу температура је 41 степен, а капацитет 136 литара у минути. У истој згради постоје собе за свлачење и одмор. Северно купатило је саградио Шукри-паша и оно има облик двоспратне зграде. Вода у њему има температуру 38 степени, а капацитет 80 литара у минути. Купатило има округао басен, а до њега опет мали басен. Изнад купатила се налази соба са балконом у којој је становао паша. На пет метара јужно од јужног купатила постоји блатно купатило, пуно меког црног и масног лековитог блата (38—39 степени), које важи код народа као врло лековито против реуматизма. Раније је била отворена рупа, а сада је ограђена и покривена. Поред ових главних извора, као последица земљотреса у 1931 години, настало је још неколико мањих извора (30—38 степени).

Ова вода спада у ред слабо минерализираних сумпоровитих извора са хомео и хипертермалном температуром.

Бања лечи: реуматизам зглобова и мишића, ишијас, женске болести и кожне болести.

Постоји бановински павиљон са 12 намештених соба. Поред тога у северном купатилу има три собе, а постоји и приватна зграда са 9 соба. Ову бању посећује народ из ближе околине.

За време земљотреса 8 марта 1931 године врло интересантне појаве су се дешавале у Негорачкој Бањи. На више места из земље дуж термалне линије меридионалног правца, избијале су вреле воде и пара. У исто време количина воде и температура у постојећим изворима били су повећани. Ове појаве тачно обележавају меридионални правац термалне линије негорачких извора, који је утврдио проф. Шчербаков.

Косовратска Бања. Бања се налази у срезу горњодебарском, 10 км од вароши Дебра, у кланцу реке Радике која се улива у Црни Дрим. Бања је везана са Скопљем и Охридом редовним аутобуским саобраћајем.

Главни извор избија из стене на десној обали реке Радике, из једне мале пећине са два млаза, који при самом изласку имају температуру 45 степени. Овај поток топле минералне воде тече преко терасе покривене дебелим слојем бигра у реку Радик, у коју се улива у облику романтичних слапова. Косовратска Бања, по проф. Шчербакову, слична је чувеним сумпоровитим изворима у иностранству (бањи Нендорфу и Ахенским изворима), али она садржи десет пута већу количину сумпора. Количина воде за 24 сата је 500.000 литара. Вода спада у ред сумпоровитих хипертерма. Вода садржи и арсена у малим

количинама, уз велику количину сумпора: 60,5 м.гр. у литру воде. Према томе долази на треће место у Европи, а у нашој земљи је она најбогатија сумпоровита бања. Температура варира од 41,5 до 44,3 степена. Слагалиште сумпора налази се у близини извора.

Ова вода садржи нешто и арсена. Међу катјонима превлађује калцијум-јон, а у мањим количинама магнезијум и натријум-јон. Међу анјонима има највише сулфат-јона, а у мањим количинама хидрокарбоната и хлор-јона.

Ова вода је сумпорна, карбонатна, земно-алкална и муријатична. Постоје два басена.

Вода лечи: реуматизам, женске болести и кожне болести.

Станова има у два хотела, са 35 соба. Посета из околних места.

Кочанска Бања се налази у селу Бањи. Удаљена је од Кочана 9 км, а од железничке пруге Штип — Кочане 3 км.

Има један извор топле сумпоровите воде (56 степени), а даје у 1 минути 40 литара воде. Постоји један басен.

Лечи: реуматизам зглобова и мишића, женске болести и кожне болести.

Бању посећују болесници из околних места.

Тетовска Бањица у срезу доњополошком, испод брда званог Хисар, на левој обали реке Бистрице, богата је угљеном киселином; садржи супроводоника и оксид гвожђа. Има 4 бетонирана басена у облику када. Народ сматра да је врло лековита за ране и кожне болести.

Струмичка Бања се налази у селу Бањском, на подножју планине Белашице, а удаљена је од Струмице 10 км.

Од више извора користе се за купање само два главна: Парило и Саланца. У води извора Парила за шест минута скува се јаје. У бањи имају два купатила са по једним басеном. Веће купатило је уређеније од мањег. У њега се доводи вода каналом из извора Парило. Вода овог извора је врло врућа (72,5 степени), те се зато пре улаза у басен расхлађује. На даљини од 200 метара налази се друго мање купатило; у њега се вода доводи из већег броја мањих извора који се називају једним именом Саланца. Температура воде у овом басену износи 44 степена.

Према хемиском саставу и температури ово је хипертермална вода глауберове соли.

Бања лечи: затвор, јер појачава перисталтику, тј. кретање црева, појачава лучење жучи и оксидацију масти.

У бањи се налази зграда за становање са 15 соба и кухињом, а има станова и у селу.

Становници, нарочито баштовани, искоришћавају топлу минералну воду ради добијања баштованских производа у рано пролеће: они спроводе топлу минералну воду многобројним подземним цевима које се налазе на један метар раздаљине једна од друге, и тако загревавају земљу својих башта и њива. Захваљујући овом вештачком грејању земље баштовански продукти раније сазревају (на пример паприке у другој половини фебруара), те баштовани своје продукте (парадајз, боранију, паприке и др.) продају скупље него за време баштованске сезоне.

На путу из Струмице за Бањско у селу Моноспитову има артезијски бунар, чија вода садржи сумпорводоника.

Клокотска Бања се налази у срезу гњиланском код села Клокота, на друму Гњилане—Урошевац. Има три извора: један киселе воде, други служи за спремање лековитог блата, а трећи је главни извор у коме се купају реуматичари. Лечи реуматизам и болести костију. Банска управа издала је исту под закуп и концесионар је извршио припремне радове и утрошио до сада 150.000 динара ради уређења бање.

Штипска Бања је 2 км од Штипа на десној обали Брегалнице.

Главни извор зове се Бања Кежевица. Има још 6 изворних рупа уз реку Брегалницу; ови се извори зову Лаци; на једном од њих пере се рубље лети и зими. Температура воде извора Бање Кежевице је 48 степени, а извора Лаци 55 степени.

Вода се убраја у ред сумпоровитих хипертерма, који имају јасно изражен алкално муријатични карактер. По проф. Шчербакову, ова вода је слична Ахену у Немачкој (Kaiserquelle — Краљевом врелу).

Употребљава се за пијење и купање. На гласу је нарочито за лечење реуматизма и женских болести. За пиће препоручује се болесницима са хроничним катаром органа за дисање и варење.

У купалишној згради налази се један басен. Овај се басен пуни водом непосредно са извора. Капацитет — 6 литара у минути. Посета је из Штипа и најближе околине.

Пројевска Бања се налази у срезу жеглиговском, 4 км удаљена од Куманова.

Има више извора од којих се само два искоришћују. Температура воде је 34 степена. Капацитет — 84 литара у минути.

Ова вода долази у ред алкално-земноалкалних киселих хомеотерма. Постоји један басен за купање и чесма киселе воде за пиће.

Посета из најближе околине.

Прибојска Бања се налази 5 км југоисточно од Прибоја, на имању манастира, а северно од главног друма Прибој—Пријеполје. У бању се долази железницом до станице Прибоја, а одатле води аутомобилски пут.

Клима је субалписка; у непосредној близини бање има млада храстова шума.

Има два извора, који извиру испод једне пећине. Температура у првом је 36,5 степени, а у другом 35 степени. Вода спада у врсту акратотерма.

Према анализи проф. Драг. Јовановића ова вода је радиоактивна.

На једном извору има један басен, а на другом извору има два басена и један мањи.

Лечи: реуматизам, ишијас, обољења жучне кесе и жучних канала. Има један бањски хотел. Сезона траје од 15 јуна до краја септембра.

Новопазарска Бања је 5 км од Новог Пазара; ово је сумпоровита хипертерма. Има 7 извора од којих се само један искоришћује. Лечи све врсте реуматизма и неуралгије.

Бања у Бањској или Бања Краља Милутина налази се у селу Бањској, 5 км југо-источно од Косовске Митровице. У бању се долази железницом до Косовске Митровице и колима до бање.

Ова вода је карбонатна (алкална, алкално-земна), муријатична, сулфатична, топла 43—47 степена.

Купатила су: опште и басен, у згради озиданој каменом; код другог извора басенчић.

Лечи реуматизам и неуралгије.

Станови су у сеоским кућама. Посета је око 1.500. Све је у бањи примитивно.

Милошева Бања се налази на 8 км од Приштине, а зове се тако по Милошу Обилићу.

Главни извор даје 12 литара у минути.

Народ је употребљава за пиће и купање од шуге и шећерне болести.

МИНЕРАЛНЕ ВОДЕ

Што се тиче минералних извора у Јужној Србији они су различити, али највећи број је кисељака. Ове карбонатне киселе воде су још један доказ о вулканском пореклу минералних вода у Јужној Србији. Има их 40.

У срезу *гњиланском* налазе се, поред Клокотске Бање, ови извори: Хоцин камен, Кметовска минерална вода, Пасјанска минерална вода, Минерална вода у Полешју и Житинска минерална вода. Народ се у прва два извора купа само о Ђурђев дану, када нарочито верује у здравствену моћ извора. А остале су три воде алкално муријатичне. — У срезу *кавадарском*: изнад села Мрежичко налази се чесма лековите воде. — У срезу *скопском*: Вучјидолска минерална вода. Ово је земно алкални слабо муријатични кисељак. Налази се на железничкој прузи Скопље — Косовска Митровица у селу Вучји Дол. Температура воде је 17 степени. — Кучковска минерална вода долази у ред алкално земно алкалних муријатичних кисељака. У селу Кожље налазе се два хладна извора; то су алкално земљани муријатични кисељаци. — У срезу *доњополошком* налазе се ове киселе минералне воде: Лешачка кисела минерална вода у виду чесме, која се употребљава за пиће; Слатински кисели извори; Теарачка кисела вода; Хисар кисели извори; кисела вода у Шипковици; Сељачка кисела вода; Доњопалчишка кисела вода. — У срезу *кратовском*: минерална кисела вода Железница, налази се 3 км удаљена од Кратова, употребљава се код обољења органа за варење; Кратовска кисела вода — извор се налази 500 м удаљен од Кратова; вода се употребљава код обољења стомака и црева. — У срезу *мориховском*: Ђермијанска кисела вода; ово је алкално кисела вода; у селу Доње Егри налази се алкални кисељак; Скочиварска кисела вода. — У срезу *неродимском*: чесма алкално киселе воде у селу Бурник. — У срезу *овчеполском*: извор киселе воде код села Богословца. — У срезу *преспанском*: кисела вода Лева Реке, а сумпорна вода у селу Златари. — У срезу *ћевђелиском*: Коњски извори. У селу Коњско има 5 извора чије воде припадају гвожђевитим кисељацима. Мештани употребљавају ову воду за лечење органа за варење. Ђевђелиска кисела вода удаљена је 10 км од Ђевђелије. Спада у ред алкално гвожђевитих киселих хипотерма. Употребљава се за пиће код стомачно-цревних обољења. — У срезу *дојранском*: Ми-

нерална вода на месту зв. Екшису иза села Арацни. Употребљава се за пиће. У атару села Градце код места званог Куме-шмрка, затим код места званог Рибница у општини удовској налази се хладна минерална вода. — У срезу *неготинском*: извор млаке воде који даје 50 литара у минути. — У срезу *охридском*: у селу Горњем Косељу постоје на вулканском терену еманиције сумпорне паре, а у месецу мају јавља се мала количина сумпорне воде и тада се скупља већина муслиманског становништва из удаљенијих крајева ради умивања. Постоји уверење код становништва да та вода лечи красте, кожне болести и омогућава поновно рашћење косе после прележане болести. Затим на путу Охрид—Битољ на место званом Свињишке ливаде налазе се два кисела извора. — У срезу *качаничком*: минерална вода Ђенерал Јанковић; налази се на прузи Скопље — Кос. Митровица, удаљена 3 км од железничке станице. Ова вода спада у ред алкално земноалкалних кисељака, експлоатише се. — У срезу *битољском*: налази се у атару села Кристофора алкално гвожђевити кисељак. Подигнута је чесма и вода се употребљава за пиће. Продаје се у Битољу. — У срезу *велешком*: Минерална вода Суботња, удаљена је 3 км од Велеса, вода спада у ред алкално земноалкалних муријатичних вода. — Код Новог Пазара налазе се минералне воде Родић и Мура, затим Мојстир минерална вода у Метохији. — Дечански кисељак налази се у срезу *ђаковичком*, под самим манастиром Дечанима; спада у ред земно-алкалних кисељака; пију је ради лечења стомачно-цревних оболења. — Рудник бања у срезу *источком*: извор је на друму Пећ — Кос. Митровица, поред реке Дрима.

*

Ове многобројне бање и минералне воде Јужне Србије имају не само здравствени, већ и економски значај. Колику корист од уређења бања и туристичких места може имати покрајина у којој се бање налазе и држава најбоље се види по овоме. У Француској сваке године посети бање ради лечења и туризма око 1.000.000 болесника и туриста, који остављају годишње око 5 милијарди динара. Уређивањем наших бања не само да добија народно здравље, већ оне постају извор за културни и материјални напредак нашега Југа. Са задовољством се може констатовати чињеница, да су наше бање учиниле велики напредак у погледу уређења и унапређења од када бањама управља Краљевска банска управа Вардарске бановине. Све бање Јужне Србије су активне у фискалном погледу и дају знатан вишак прихода.

4) РАЗВИТАК ГРАДОВА И ВАРОШИЦА ОД ОСЛОБОЂЕЊА ДО ДАНАС

ОД АРХ. ЈОСИФА МИХАИЛОВИЋА

О начину управљања у нашим градовима и варошицама на Југу до 1912 године говори се у чланку „Управне власти” од г. Јевте Николића, адвоката, на другом месту у овој књизи. Стога ћемо се позабавити само њиховим развићем од ослобођења до данас, износећи детаљније податке само за градове и варошице које су се одазвале позиву Одбора за прославу и исте послали на време.

Када се упореди државна статистика пописа од 1921 године — временски најближе извршен попис години 1912-ој — пада у очи чињеница да од укупног броја становништва Јужне Србије (тј. свих новоослобођених крајева од Ђевђелије до Ристовца и Плеваља) од 1,474.560 становника, било је по селима 76,5%, а по градовима и варошицама 23,5%. По статистици, пак, од 1931 године, овај однос градског становништва према сеоском није се много изменио, јер је на укупан број од 1,574.243 лица, колико је било у Вардарској бановини, у 55 градова и варошица било 377.959 становника, што чини 24% од укупног броја становника бановине. Овај однос скоро је за 10 процената већи од односа који постоји између градског и сеоског становништва у Северној Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини, а за приближно 13 процената већи од односа који постоји у Далмацији, Хрватској, Славонији и Словенији. Са Јужном Србијом у погледу насељења по варошима и градовима, једино стоји на равној ноzi Војводина, која има такође 24%.

Судећи по овим цифрама помислило би се да је урбанизација становништва на Југу одмакла испред урбанизације становништва осталих крајева у земљи и да су градови и варошице на Југу напреднији од осталих градова. Међутим, то не одговара стварности. Једно је урбанизација, а друго је урбанизам. Урбанизација значи нагло нагомилавање становништва вароши притицањем оног са села; док урбанизам значи предвиђање и смишљено уређење једног градског насеља. Ова навала сеоског становништва у градове на Југу настаје током прошлога и почетком овога века и главни јој је узрок општа несигурност на селу за време турске управе. Становништво је напуштало своја имања на селу не из жеље да постане варошанином, него да у градовима, у којима је колико толико сигурност била већа, сачува голи живот,

До ослобођења наши су градови на Југу били, како их покојни Цвијић назива, турско-византиског или правог балканског типа: гомила дућана и кућа дуж кратких, вијугавих и махом прљавих улица. Дућани са ћепенцима на којима је излагана роба и на којима се седи око мангала, чаршија подељена на разне занате, куће за становање изван чаршије, а становништво подвојено етнографски и верски по махалама. Свима нам је познат тип оваких градова, јер су многи, бар својим појединим махалама, сачували тај изглед и до данас. Може се слободно рећи да су нам Турци од културних тековина по градовима оставили врло мало: ни канализације, ни водовода, нити осветљења, без градских премера и регулационих планова, без хигијенских установа и свега онога на чему се културни живот оснива. Требало је почети све изнова. Како су овај задатак наша варошка насеља извршила за ово време од 25 година?

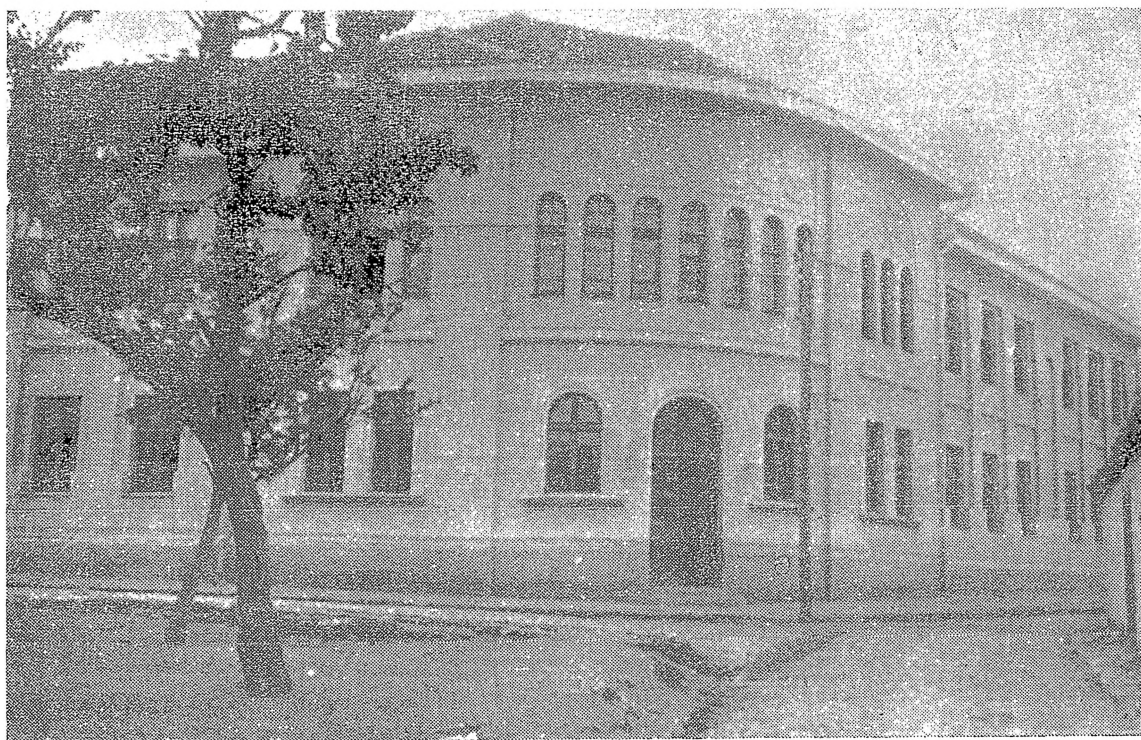
Да не бисмо у оцени били и сувише строги, морамо се дотаћи општег стања наших градова у земљи. Урбанизам је нова наука и, нажалост, она није ни до данас код нас стекла право грађанства, нити је схваћена у правој светлости. Ми смо пропустили ретку прилику да развитак и уређење наших градова, који су после уједињења 1918 године у пуном полету почели да напредују, поставимо на темеље који ће градском становништву дати максимум среће и комфодитета и отклонити незгоде због којих ће патити будућа поколења.

Позната је карактеристика XIX века да сељаци напуштају села и нагрћу у вароши. Узроци су томе многи и нећемо их овде набрајати. Али претрпаност је у свему: у соби, у стану, на улици, у граду. Та је појава свуда иста. У Сједињеним Америчким Државама у 1860 години у варошима живи само 3%, а у 1930 години 56,2% од укупног становништва. Више од половине. У Енглеској је тај проценат још већи: већ у 1891 години по варошима живи 72% од целокупног становништва Енглеске. У Немачкој 1871 живело је на селу 64%, а педесет година доцније, у 1920, на селу остаје само 37%. Неке вароши као Франкфурт и Диселдорф у доба од 1871 до 1910 године су се упетостручили.

Ово претерано повећање вароши у XIX веку, а слабљење села, створило је зла од којих се свет и данас не може ослободити. Уместо спајања и разумевања између села и града, створен је јаз, који још није премошћен. Уместо љубави и допуњавања, изазвана је мржња и попреко гледање. Јер одласком у градове, села су лишавана радне снаге, па отуда осиромашавање. Навала у вароши наноси им штете, као и онима који долазе. Настаје гушење. Више радне снаге него што има посла. Узимају се способнији, а неспособни трпе беду и падају општини на терет. Од ње се очекује само помоћ, а не доприноси се ништа.

Средњевековни начин зидања није био спреман да задовољи потребе оваког брзог насељавања: није се ни појма имало о новим идејама урбанизма. Хтелo се да ствари иду лаганим темпом, а оне су јуриле. Мислило се да се уређење градова састоји у повлачењу улица, намештању јавних зграда на њиховим завршецима, одређивањем виси-

не фасада а при том допуштало се да се плацеви озидају и преко 80% њихове површине, остављајући одељења према двориштима без светлости и сунца. Али је живот био јачи па је предухитрио и ове слабе предохране. Отуда настаје зидање на брзу руку малих кућица без реда и обично ван реона, који доцније силом живота улазе у састав града. Спекулација је узела маха до максимума! Зидају се куће често на терену неподесном за становање и не води се брига о немању канализације, водовода, калдрмисања улица. Цео овај багаж баца се на терет Општини, пошто су приватни извукли сву корист од наглог скока земљишта који настаје кад год се њиве и баште претварају у грађевинске плацеви. О вишку вредности (le plus-value) ових плацева

Централна основна школа у Приштини.

који би имао припасти заједници, нико и не говори. Такође ни о националном и регионалном плану, који у широким потезима решава главније проблеме у погледу саобраћаја и искоришћавања земљишта, како целе земље тако и појединих покрајина, узимајући државу и покрајине као целине и овима подвргавајући и на њих надовезујући планове и потребе појединих локалних места.

Израдом доброг плана једног града иде се за тим да се постигне благостање грађана, побољша здравствено стање, сигурност и удобност, да се до максимума створи напреднији и здравији живот за свет који у граду живи. Јер све то укупно оспособљава становништво градова за јачи рад и издржљивост, избегава слабљење расе и некорисно трошење нерава и тиме се не доводи своја земља у гори положај у међународној утакмици.

Ако је Европа до светског рата у схватању уређења градова и грешила, она после 1919 године ствара преокрет и усваја нове погледе. Престаје се са политиком *laissez faire*. Застарео и некористан начин рада из XIX века замењује се новим методом. Проблем подизања градова и нових станова постаје питање јавног интереса; организују се друштва са тим циљем, установљавају институти о уређењу градова и проширују катедре урбанистике на универзитетима. Ствара се и нови појам, „Housing”, којим се баве држава, општина и друштва од јавних користи. Томе се проблему посвећује један део државног и општинског буџета. Владе доносе нове законе и дају обилата новчана средства. Најзад се схвата да се ништа не добија пренатрпаношћу по градовима и истиче нови принцип: уместо да село силази у град, да се овај приближи селу; да се индустрија пренесе на село и тамо подигну хигијенске фабрике и удобни станови за раднике, стварају се нови градови у зеленилу, чија величина не прелази 30.000—50.000 становника, а даље њихово рашћење и ширење преноси се, иза зеленог заштитног појаса, на сателитске вароши као нове засебне организме. Варош постаје живо биће и као код сваког организма, поједини његови делови имају нарочите функције као и нарочите потребе.

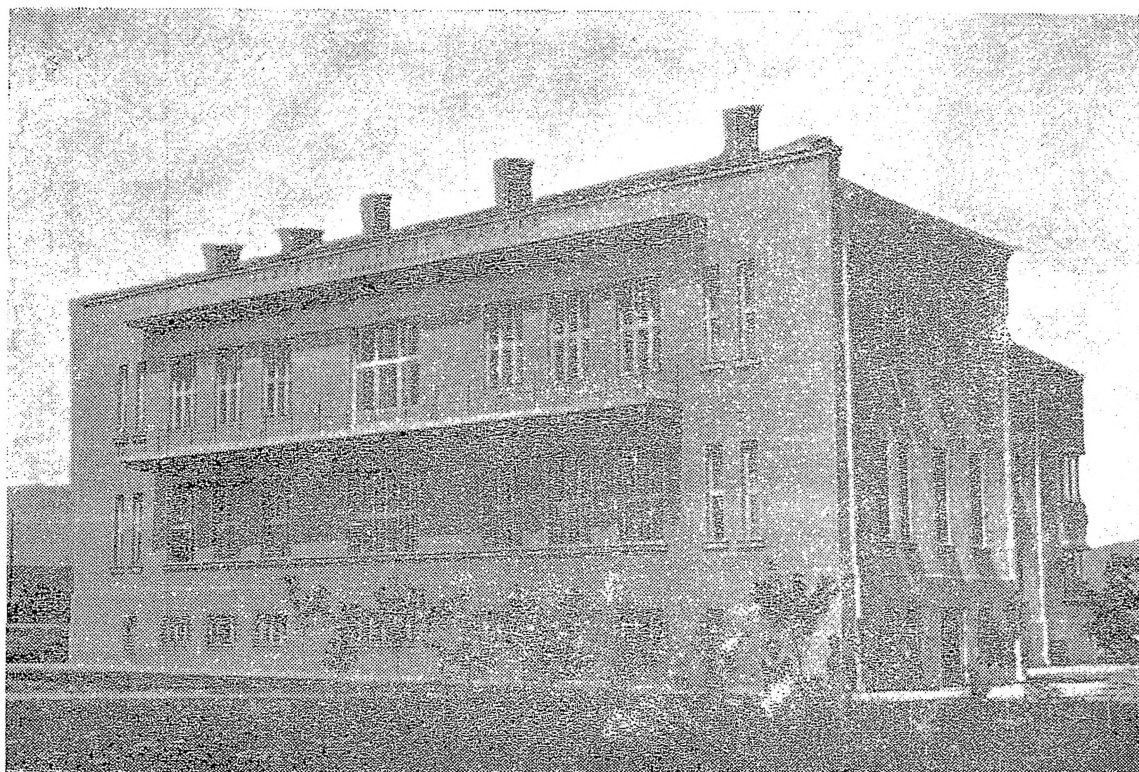
Од светског рата до 1934 године у Европи је подигнуто преко 6,000.000 станова, од којих у Енглеској, Немачкој и Холандији око 4,500.000. Укратко, у зградама подигнутим државном и општинском помоћи живи: у Енглеској 13,5% становника; у Шведској 16,5%; у Немачкој 18%; у Холандији 15%; у Белгији 12%; у Паризу и околини 10%; у Бечу 15%; у Копенхагену 20%; у 280 вароши у Шведској 13%; у 5 већа града Норвешке 14% и у Цириху 22% од укупног броја становништва.

Према попису од 31 марта 1931 године било је у Југославији 327.080 кућа за становање више него ли при попису од 1921 године. Значи да је у том размаку од 10 година подигнуто толико нових грађевина, што не би било мало да су оне подигнуте по извесном систему.

Ми смо се мало удаљили од теме, али је било потребно изнети претходно да би се јасно увидело колика се пажња поклања питању уређења градова и подизању нових станова у западним културним земљама. И тамо је свака варош планирана; али је несрећа што је већина вароши, као и код нас, рђаво планирана, а рђаве последице таквог плана од кобног су утицаја за будућа поколења и дају се отклонити једино превеликим материјалним жртвама. Ни сам не желим да узимам примере са стране, али су наши градови још млади и код њих оваки случајеви нису још толико фрапантни. Зато ћу навести још само један пример и он је врло речит: Чикаго је потрошио за последњих 40 година преко 11 милијарди динара на уклањању тешкоћа због рђавог градског плана, а годишњи економски губици због несрећних случајева на улицама и задржавања саобраћаја у Сједињеним Америчким Државама износе преко 30 милијарди динара.

Образац за уређење наших градова на Југу били су слободни градови северне Србије, а међу овима на првом месту наша престоница. Но пре него што изнесемо какав су они утицај имали, укратко да изнесемо преображај који код наших градова настаје после историске промене од 1912 године. Као и у свеопштем, тако и у животу градова на Југу, ослобођење од 1912 године чини прелом: промене које у њима после тога настају су многобројне.

Једна од главних, јесте измена у етнографском склопу њиховог становништва. До 1912 године у свима нашим градовима на Југу преовлађивао је муслимански елеменат. Одмах после утврђења нових

Бановинска болница у Куманову (задужбина Николе Спасића).

граница, он почиње да се исељава у тако великом броју, да празнине нису ни до данас попуњене. Тако следећи градови и варошице још и данас имају мањи број становника него што су имали (према попису од 1910 године) уочи ослобођења: Битољ, Велес, Гњилане, Гостивар, Дебар, Ђевђелија, Кавадар, Кочане, Охрид, Прилеп, Призрен, Приштина, Струмица, Тетово и Штип. Свакако да је ово исељавање пореметило њихово нормално развијање, али је зато у расном погледу сада у њима наш елеменат у већини.

Ово смањење броја становника у градовима није изазвало само исељавање муслиманског елемента из њих. Има ту и других узрока. Најглавнији, други однос појединих градова према њиховом залеђу,

измењеном новим границама. Од тога су понајвише претрпели: Битољ, који од некадашњег центра Турске на Балкану, после Солуна најважнијег, постаје погранична варош; слични је случај и са Призреном, Дебром, Охридом, Ђевђелијом и Струмицом. У колико утиче на неке неповољно, ново разграничавање даје другим градовима особиту предност. Ово доприноси нарочито Скопљу, које постаје свеколики центар Јужне Србије и поступно почиње за Јужну Србију да има улогу коју је имао Београд у предратној Србији.

Друге промене које настају, чисто су унутрашње, психичке. Оне су исте које и код осталог становништва ослобођених крајева: радост што се једном после толиких чекања доживела слобода и независност. У прво време живи се као у сну и неверици. Вековно ропство и туђински утицај учинили су да се притајене животне силе буде поступно. Свет је дуго био ван народних послова, управо водио их је на сасвим други начин, да би се олако и брзо привикао новим околностима.

У ранијем уводу позабавили смо се новим схватањима уређења градова за Западу у намери да подвучемо од колике би користи било по наше градове на Југу да су на њихово уређење одмах у самом почетку примењени методи које модерни урбанизам препоручује. Примењивањем ових метода ми бисмо нашим градовима уштедели све оне незгоде на које остали градови у земљи наилазе због примена при њиховом уређењу застарелих метода из прошлога века. А то би био један велики национални добитак, јер би се на тај начин нашим градовима пружила могућност да убрзаним темпом и без непотребних материјалних издатака у напретку сустигну културни развитаك осталих наших градова. У осталом, овај принцип требало би применити и на свеукупни развитак Југа: применом што савршенијих метода убрзати изједначавање у културним разликама које постоје са осталим крајевима земље. У колико се пре ово изврши, утолико боље за Југ, а и за целину.

При оваквом општем схватању овога проблема, појмљиво је да ни наши градови нису могли да пођу бољим путем. Отуда њихов урбанистички развитак иде стопама осталих градова у земљи. Многи од њих немају још ни данас регулационог плана. Непознавање техничке стране овога проблема од градских управа, још више је отежало ствар. Срећом, у овом лутању и превирању као и у тражењу излаза, није учињена још ни у једном граду крупнија погрешка, која се не би дала исправити.

На развитак градова утицао је и унутрашњи склоп грађанства. У том погледу врло поучна је следећа таблица коју преносимо из документованог чланка г. Антона Мелика „Састав становништва југословенских вароши према професијама”, који је изашао у Географском веснику — Љубљана, за ову годину.

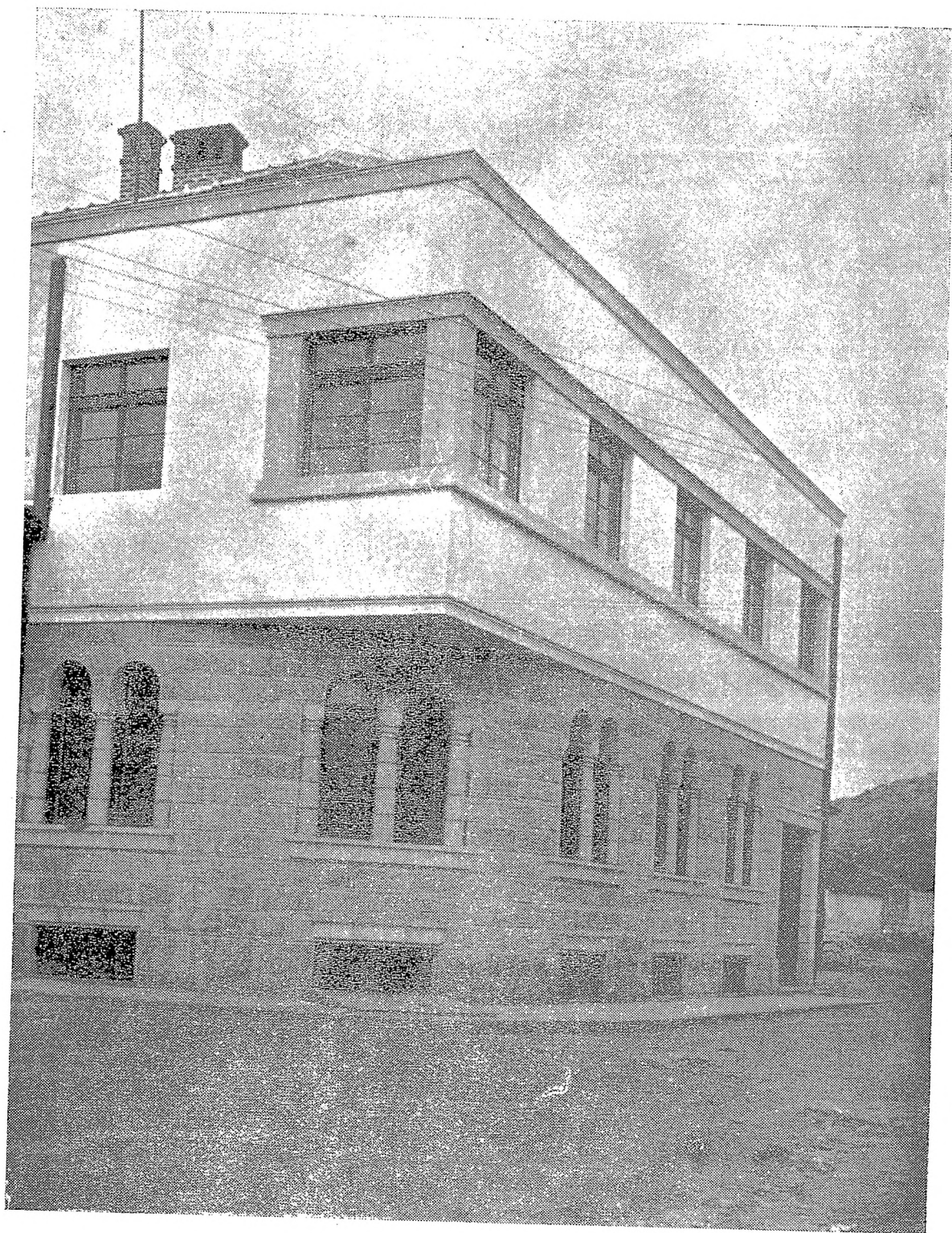
ИМЕ МЕСТА	Пољопривреда %	Индустрија, занати %	Трговина %	Банке %	Саобраћај %	Јавна служба и слободне профе- сије %	Надничари и дневничари	Рентијери и пензионери %	Друга занимања %	Укупни број становништва
Скопље	15,0	29,4	11,8	1,0	12,1	11,3	4,3	5,3	9,8	68.334
Битољ	14,2	36,2	15,0	0,7	6,9	9,8	2,6	6,6	8,0	33.024
Приштина	24,5	21,2	9,5	0,3	3,7	9,8	16,8	3,9	10,3	16.358
Призрен	23,2	30,0	10,8	0,3	3,2	10,8	10,8	5,9	5,8	18.955
Куманово	31,1	33,0	9,7	0,5	5,9	7,5	7,4	2,7	2,2	16.984
Тетово	24,5	32,0	9,3	0,6	4,2	8,8	15,7	4,5	1,0	16.359

Ова нам таблица показује да, сем Скопља и Битоља, остали градови имају четвртину становништва које се бави земљорадњом. Претпостављамо да је тај проценат код варошица још већи. И то не ради ренте, како то раде пољопривредни становници пречанских градова, већ искључиво за издржавање себе и својих фамилија. Ово такође показује да наши градови још нису у пуном смислу градови, него неки прелаз између градова и села, па будући таког састава, њихово је уређење отежано. Управо, треба га решавати с обзиром на тај факат. — Велики проценат у рубрици „индустрија и занати“, за нас који знамо како је индустрија по градовима слабо развијена, доказује да је занатски сталеж највише заступљен у нашим градовима. С обзиром на потискивање старих заната које модерни живот врши, а непредузимање ничега да се они у духу времена обнове, ово нам објашњава откуда по нашим градовима толико незапослености и сиротиње. Мали број пензионера и рентијера показује да је незнатан број становника ових градова запослен у државној служби. Проценат ове рубрике у Љубљани, Загребу, Београду, Цетињу, Сарајеву и Бања Луци скоро је два пута већи. Проценат надничара и дневничара у градовима на Југу много је већи него код осталих градова у земљи, што сведочи да знатан број становника ових градова нема сталног занимања и кад није запослен, пада Општини на терет.

Слично изнетим подацима у овој табlici, исти састав имају и остале вароши. Овакав склоп становништва по градовима указује и његово слабо имовинско стање, што је важан чинилац у унапређењу градова. Кад упоредимо буџете наших градова са буџетима градова који имају исти број становника по другим бановинама, пада у очи да су буџети градова на Југу осетно мањи од буџета ових других.

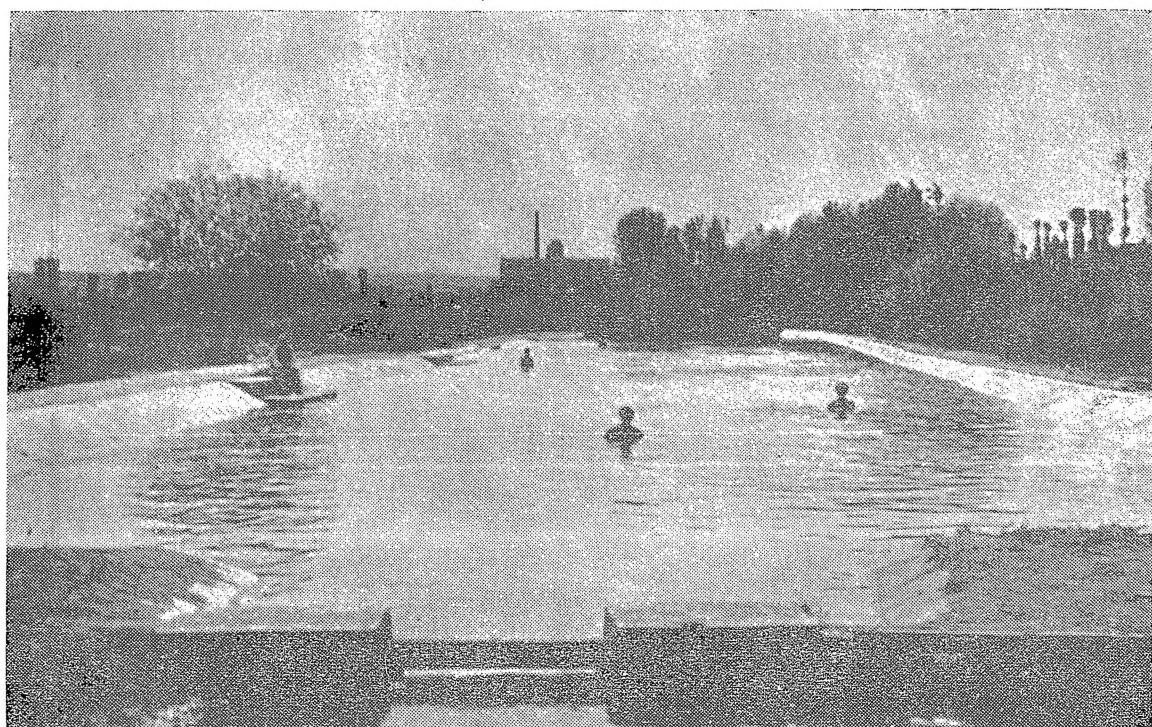
Додирнувши овако укратко главније елементе од којих је зависило уређење наших градова, излагање не би било потпуно ако не поменемо најважнијег фактора који је давао правац њиховом развијању: утицај дневне политике и политичких странака које су давале општинске управе.

Тај је утицај био врло мало конструктиван. Све рђаве стране тадашњих политичких група убрзо су пренете и код нас на Југ. Са не-

Заватски дом у Куманову.

довољно високим погледима да интересе заједнице ставе изнад интереса своје странке и својих партизана, њихова је главна брига при вођењу комуналне политике била да задовоље првенствено ове последње. Заборавља се да је општина кућа свих грађана, и да је њихов мандат да исту уреде, с обзиром на опште добро и на заједничке интересе целине, а не својих партизана. Заузете овим ситним партиским бригама, партиске су управе пропустиле да реше главна комунална питања. Комуналне објекте без којих се модерни град не да разумети, у потпуности до данас ни после 25 година слободног живота, ниједан још град на Југу нема.

Летње општинско купатило и плажа у Куманову (подигнути 1937 год.)

До каквих су незгода поједини градови били доведени оваким радом, најбољи је пример стање скопске општине на крају десете године слободног живота, ако рачунамо да је он у ствари почео тек од 1918 године. Када је нова управа под мојим руковођењем у почетку 1929 године дошла на чело Скопља, затекли смо Општину тако разривену, да општински службеници нису били примили плате за четири месеца уназад. У каси смо затекли око 7.000 динара, а летећих дугова преко 9,000.000 дин. Кредит Општине сведен тако ниско, да није могла добити у чаршији на вересију ни перо за писање! Добронамерни читаоци ће ме извинити што ово помињем у овој јубиларној књизи: али не може бити напретка ако не укажемо на зло које га спутава.

С друге стране, ради будућег напретка наших градова, принуђен сам да пређем преко нелагодности коју осећам да сам говорим о својој раду и укажем на остварену истину: шта се све може учинити од

једног запустелог града када се има знања, несебичности, истрајности и несаломљиве воље. У данима најтежих оскудица, од 1929 до 1936 године, редовним средствима скопских грађана, ударени су темељи будућем напреднијем Скопљу. За преко 7 година несметаног рада у Скопској општини (било би тачније рећи за време од 5 година, пошто смо пуне две године утрошили на исправљање погрешака ранијих управа), Скопље је (да поменемо само главније тековине) добило: катастарски премер, генерални и детаљни регулациони и нивелациони план, тапије на имања око 350 хектара, простудиране и детаљне пројекте за канализацију, хидроелектричну и калоричну централу, градски водовод (ова последња два велика објекта су у довршењу), више школских зграда и дечјих установа, здраве финансије, неограничени кредит и морални престиж међу градовима у земљи. Новом политиком да приходи рентабилних предузећа пређу у општинске руке, ударена је будућност бољем Скопљу. Данас само чисти приходи електричне централе, који су до скора пунили странцима џепове, износе преко 3,000.000 динара и они ће се попети аутоматски на 6,000.000 динара (што ће рећи четвртину општинског буџета) чим хидроцентрала на Трески буде стављена у погон поред годишњег вишка од 15—18,000.000 неангажованих киловат часова електричне енергије, које Општина може поступно да претвара у новац.

*

Поменувши на овај начин главније факторе који су утицали на развитак наших градова на Југу, хоћу да са општих разлагања укратко пређем на посебна, износећи збијено шта је који наш град постигао од ослобођења до данас. Напомињем, да детаљнију студију на лицу места за сваки град, сем Скопља, нисам могао чинити, већ податке износим онако и само оних градова који су их упутили Одбору за прославу, остављајући им одговорност за тачност.

Берово. — 1912 год. имало је 1900 становника, а данас 3200. Атар вароши 14.000 хектара. Од 1920 до 1936 године потрошено по буџету 3,405.000 динара, што просечно дође око 200.000 динара годишње. Општински приходи: прирез, трошарина и таксе. Дугови износе 300.000 динара, а општинска имовина 12.000 динара. Варошица нема регулационог плана. Општина има кланицу и недовршен водовод. За овај период општина подигла четири школе и кланицу. Индустриских постројења нема. Приватном иницијативом подигнуте су: четири цркве, соколски дом, купатило и звонара, све у вредности 400.000 динара. Држава и бановина подигле: три моста, и воћни расадник. Због високе надморске висине и лепе околине, место подесно за летовање.

Битољ. — 1912 године 48.310 становника, данас 33.033. Атар 535 хектара. Издаци од 1922 до 1936 године износе 80,213.000 динара; годишње просечно 5,650.000 динара. Главни приходи од трошарине, такса и општинских имања. Град нема дугова. Општинска имовина цени се на 6,000.000 динара. Има одобрени регулациони план. Од објеката: водовод у изградњи, електрична централа у приватним рукама, кланица и примитивна канализација. За овај период општина подигла: кланицу, четири нове зграде за основне школе, отворену и затворену пијацу, зграду за трошаринско сместиште; темељно реновирала

три зграде за основне школе и зграду за Трговачку академију, и подигла неколико паркова у величини од 4 хектара. Општина има уређену Пожарну чету са два ватрогасна аутомобила. Калдрмисано улица од 170.000 м² турске калдрме и 15.000 м² коцкастом. Приватном иницијативом подигнута је: соколана, 300.000 динара; црква на гробљу 150.000 динара. Од индустријских постројења постоји: текстилна индустрија са 50 радника, парни млин капацитета 3 вагона са 50 радника, стругара на води са 12 радника. Од већих зграда подигнуте су: филијала Народне банке и реновирана зграда Официрског и подофицирског дома. Град нема Статут за своје особље.

Гостивар с основном школом (у позадини).

Баландово. — 1912 године имало 1.050, данас 1.400 становника. Атар општине 30.481 хектар и 89 ари. Просечни годишњи буџет 260.000 динара. Нема дугова; имовина се цени на 150.000 динара. Нема регулационог плана. Има водовод (јавне чесме), али нема електрике, канализације и кланице. За овај период подигнуто је 6 нових школских зграда; два општинска дома, два соколска дома, здравствена станица са купатилом, среско начелство са државном поштом, црква, спомен-капела изгинулим војницима 1915 године, и спомен-чесма на тргу Блаженопочившем Краљу Александру I, који трг служи и као парк (8 ара). У оближњем селу Пирави подигнута је још и здравствена станица са купатилом и водоводом. За све ове јавне зграде утрошено је 4.000.000 динара.

Велес. — Пре 1912 г. 15.624 становника, данас 14.183. Атар 250 хектара. Расходи од 1923 до 1937 г. дин. 26,800.000; просечни годишњи издаци 1,800.000 динара. Дугови 2,200.000; општинска имовина око

10,000.000 динара. Има регулациони план. Варош има водовод и кланицу, електрична централа у приватној концесији. Општина до данас подигла: Народни дом, књижницу и читаоницу, основну школу, водовод и кланицу. Он индустријских предузећа има: фабрику зејтина са 100 радника и два млина који раде повремено. Улице калдрмисане. Општина има два парка.

Гостивар. — Пре 1912 год. имао је 4397 становника, данас 6055. Атар 502 хектара. Просечни годишњи буџет 1,100.000 динара. Има дуга 1,400.000 динара. Општинска имовина 6,500.000 динара. Има регулациони план. За овај период Општина подигла: хидроелектричну централу, кланицу, купатило, касапнице, игралиште и дозидало основну школу. Општински парк има 5 хектара. Приватном иницијативом подигнути: соколски дом и православна црква.

Ђаковица. — Пре ослобођења имала око 17.000 становника, данас 15347. Атар 3427,5 хектара. Од 1931 до 1937 г. потрошено 9,942.000 динара; просечни годишњи буџет 1,400.000 дин. Дуг износи 300.000, а општинска имања цене се 600.000 дин. Регулациони план у изради. Општина је подигла: кланицу, општински дом и основне школе и два парка. Приватном иницијативом подигнути су: дом Кола српских сестара (200.000 дин.), црепана „Дечани” са погонском снагом од 100 к. с. и аутоматски млин од 200 коња. Здравно је место са лепом околином, али на његово унапређење од надлежних до сада није поклоњена нарочита пажња, и ако је по броју становника највећи град у Зетској бановини.

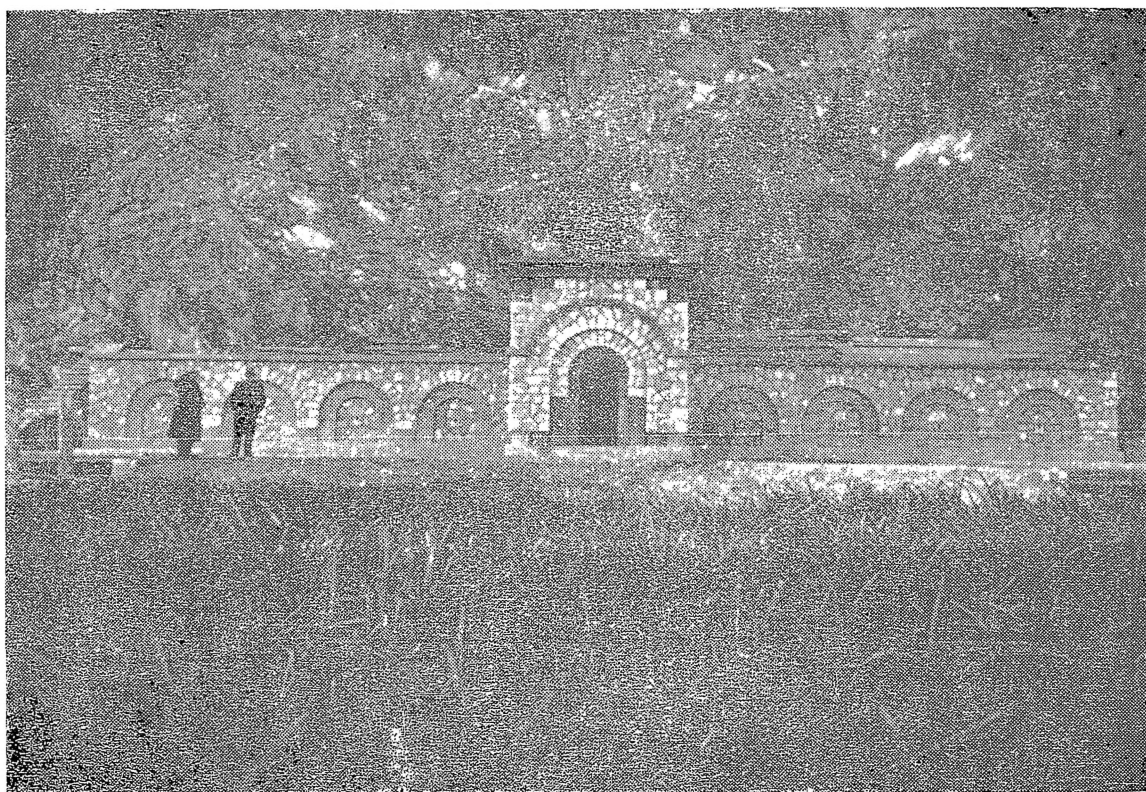
Безђелија. — Пре 1912 год. имала 5188 становника, данас 5000. Варошки атар 400 хектара. Годишњи расходи 850.000 динара. Нема дугова. Варошка имовина износи 150.000 динара. Има регулациони план. За овај период Општина подигла: основну школу, царинарницу, кланицу, ледару и среску зграду. Има канализацију, а електрично осветљење је у рукама концесионара. Приватном иницијативом подигнути су: дом Кола српских сестара (200.000), Соколана (400.000). Држава подигла: мост на Вардару, железничку станицу и монополски магацин.

Кичево. — Пре 1912 г. имало је око 3800 становника, данас 6913. Атар 2093 хектара. Годишњи расходи око 550.000 дин. Дугова нема. Општинска имовина око 750.000 динара. Има регулациони план. Варош има водовод и кланицу, а хидроелектрична централа у рукама концесионара. Општина је подигла: кланицу, отворену пијацу, купатила и парк од 5 хектара. Приватном иницијативом: Соколски дом и дом Кола српских сестара (у изградњи). Држава подигла: 2 моста, здравствену станицу са купатилом и воћни расадник.

Кочане. — Пре ослобођења имало је 5408 становника, а данас 5949 становника. Варошки атар 2541 хектара. Годишњи издаци око 1,150.000 динара. Вароши дуг 350.000 динара, а општинска имовина 150.000 динара. Има одобрени регулациони план, који је 1929 године био изложен на Светској изложби у Барцелони и тамо награђен. Општина има своју кланицу, а варош осветљава преко општинске варошке мреже електрична централа Земљорадничких задруга. Има парк од 2,5 хектара; воћни расадник од 0,5 хектара и соколско вежбалиште

од 0,6 хектара. Општина поделила бесплатно 70 хектара земљишта за подизање винограда и до данас подигнуто 518 винограда. Приватном иницијативом: Соколски дом (250.000 дин.), фабрика пиринча Земљо-радничке задруге са 10 радника; дуванска станица за ферментацију (150—400 радника) и фабрика пиринча г. Костића, из Скопља (у току израде). Држава подигла: Дуванску станицу у вредности од 9,000.000 динара.

Кос. Митровица. — Пре ослобђења имала 9354 становника, данас 11301 становник. Атар 140 хектара. Од 1921 до 1936 г. потрошено 26,200.000 динара. Просечни годишњи издаци 1,600.000 динара. Оп-

Каптажа воде у Раишчу за водовод града Скопља.

штински дуг 62.000 , а имања 600.000 динара. Има регулациони план. Општина подигла: кланицу и основну школу (у довршењу). У вароши има: 2 стругаре са 100 до 120 радника и један млин са 35 радника. Приватном иницијативом подиже се дом Краља Александра (до сада утрошено 1,000.000). Држава подигла мост на Ибру.

Куманово. — Пре 1912 год. 12469 становника, данас 18122. Атар са 5 села 6000 хектара. У периоди од 1918 до 1937 године утрошено 47,000.000 дин. Просечни годишњи издаци 2,500.000 дин. Општински дуг 4,500.000 дин. Има одобрени регулациони план. Општина има водовод и кланицу. Електрична централа у рукама концесионара. Од 1912 до данас Општина подигла: централну пијацу, централну основну школу, кланицу, сушницу кожа, магацин за запаљиве ствари, јавно летње купатило, два парка и расадник за паркове у површини од 14

хектара и калдрмисала улице од 135.000 квадратних метара. Приватном иницијативом подигнути су: Соколски дом, Занатски дом и Бановинска болница, са укупним коштањем од 4,000.000 дин. и два млина. Држава подигла: Дуванску станицу, среско начелство и армирани бетонски мост преко Коњарске Реке.

Нови Пазар. — Пре ослобођења 13.433 становника, данас 11.000. Атар 964 хектара. Годишњи расходи око 1,100.000 динара. Општински дугови 280.000 динара, а имовина 300.000 динара. Нема регулационог плана. Има кланицу, а електрично осветљење у приватним рукама. Нема водовода. Општина подигла: основну школу (520.000). Приватном иницијативом: Дом народног здравља, Соколски дом и Дом Исламске установе.

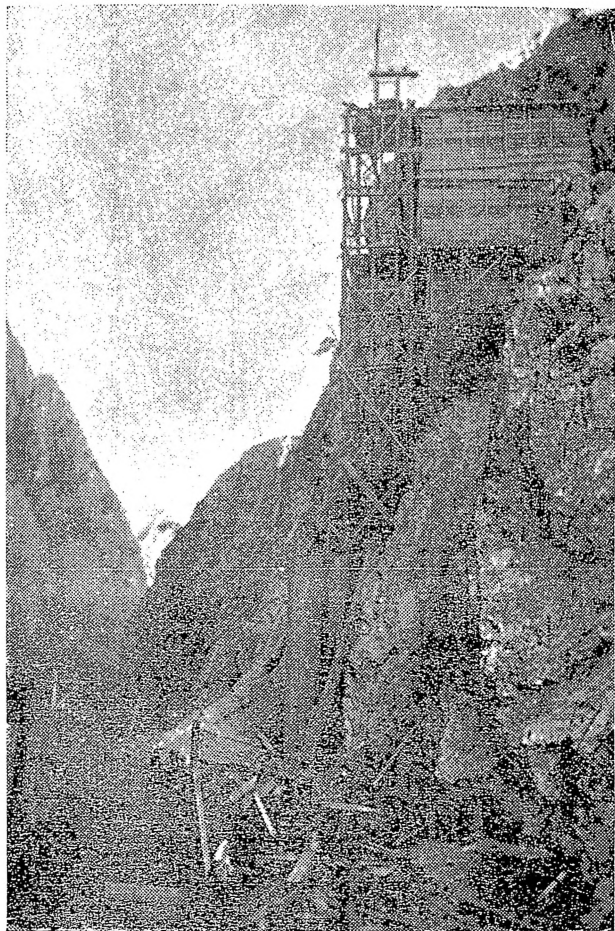
Прилеп. — Пре 1912 г. 22.237 становника, данас 23.557, и ако се иселило око 6.000 муслимана. Варошки атар 8.029 хектара. Од 1918 до 1937 године утрошено 45,300.000 динара; просечни годишњи издаци 2,500.000 динара. Варошки дуг 675.000 динара, а имовина 3,000.000 динара. Има одобрени регулациони план. Општина до данас подигла: електричну централу, кланицу, две зграде за основне школе, парк од 3 хектара и калдрмисала улица у износу од 400.000 м². Приватном иницијативом подигнути: Соколски дом (500.000), црква Краља Петра Ослободиоца са спомен - костурницом (1,200.000) и Занатски дом (500.000) динара. Држава подигла: Учитељску школу, Дом народног здравља са купатилом, два велика магацина за смештај дувана и одмориште за раднике при Дуванској станици.

Призрен. — Пре рата (по државној статистици од 1921) 21.244 становника, а по К. Костићу (Наши градови) 30.280; данас 19.551 становник. Градски атар 3.764 хектара. Од 1919 до 1937 године утрошено 38,900.000 динара; годишњи просечни издаци 2,000.000 динара. Градски дуг 3,600.000 динара, а имовина 4,000.000 дин. Има регулациони план. Општина подигла: хидроелектричну централу, кланицу, отворену пијацу и сточну пијацу; има стари водовод и канализацију. Приватном иницијативом: основна школа (Угаревић), три читаонице, Соколски дом, Женска радничка школа (од стране друштва „Српкиња” у Призрену), Народно купатило (уз припомоћ Општине) и зграда царинарнице (из калдрминског фонда). Држава подигла: Гимназију, Окружни суд и Расадник. Од индустрије постоји млин „Бистрица” са 8 радника.

Приштина. — Пре ослобођења 18.174 становника, данас 16.046. Градски атар 3.000 хектара. Од 1919 до 1937 год. утрошено 36,500.000 динара; просечни годишњи општински издаци 2,000.000 дин. Градски дуг 2,700.000 динара, а имовина 4,000.000 динара. Има одобрени регулациони план још у 1914-ој години. Град има примитиван водовод. За овај период Општина подигла: основну школу, кланицу, парно купатило и парк од 1 хектара. Калдрмисано улица од 100.000 м². Приватном иницијативом: Дом народног здравља (300.000), Католичка црква (80.000) и Женска радничка школа (200.000). Држава подигла Бановинску болницу (1,200.000). Од индустрије постоје: електрична централа од 200 к. с., парни млин од 60 к. с. и два мања моторна млина од по 20 к. с. са укупно 40 радника.

Ресан. — Данас има 4625 становника. Атар 1677 хектара. Годишњи издаци око 150.000 динара. Градски дуг 100.000, а имовина 60.000 динара. Нема регулационог плана. Општина има кланицу, јавне чесме и делимичну примитивну канализацију. Општина подигла: кланицу, отворену пијацу и два сквера око 5 ара. Држава подигла: Дом народног здравља и три моста на реци Болшници.

Свети Никола. — Пре 1912 г. имао 2500 становника, данас 2777. Атар 80 хектара. Од 1919 до 1937 год. утрошено 9,900.000 дин.; просечни годишњи издаци 500.000 дин. Општински дуг 70.000 динара, а

Хидроцентрала општине града
Скопља на реци Трески.

Споменик ђацима-ратницима
из 1914 године.

имовина 500.000 динара. Град нема регулационог плана. Има кланицу. Варошица је до данас подигла: школску зграду (1,180.000), општински дом (300.000) и кланицу (30.000), а калдрмисала улице од 20.000 м², и општински парк од 5 хектара. Приватном иницијативом: Дом народног здравља (30.000).

Сјеница. — Пре ослобођења 4.840 становника, данас 3.872. Атар 2815 хектара. Од 1919 до 1937 год. утрошено 12,160.000 дин.; просечни годишњи издаци 640.000 динара. Општински дуг 445.000 дин., а имовина 600.000 динара. Нема регулационог плана. Има водовод подигнут 1933 год., а нема електричног осветљења, канализације и кланице. При-

ватном иницијативом: Женска занатска школа и Соколски дом. Држава: Здравствену станицу и Ћилимарску школу.

Струмица. — Пре 1912 год. 18.000, данас 10.180 становника. Атар 2034 хектара. Годишњи расходи 1,500.000 дин. Општински дуг 2,350.000 динара, а имовина 5,000.000 динара. Има регулациони план. Општина има кланицу од пре 1912 год., нема водовода, електрична централа у изградњи. Општина до сада подигла: општински дом, основну школу и жандармериску станицу. Градски парк износи око 2,5 хектара. Приватном иницијативом подигнути су: Дом Кола српских сестара, Дом Кнегиње Зорке и Дом грко-католичке цркве. Држава подигла: судску зграду, Дом народног здравља и монопол. Град је био знатно оштећен пожарима од 1913 и 1924 године.

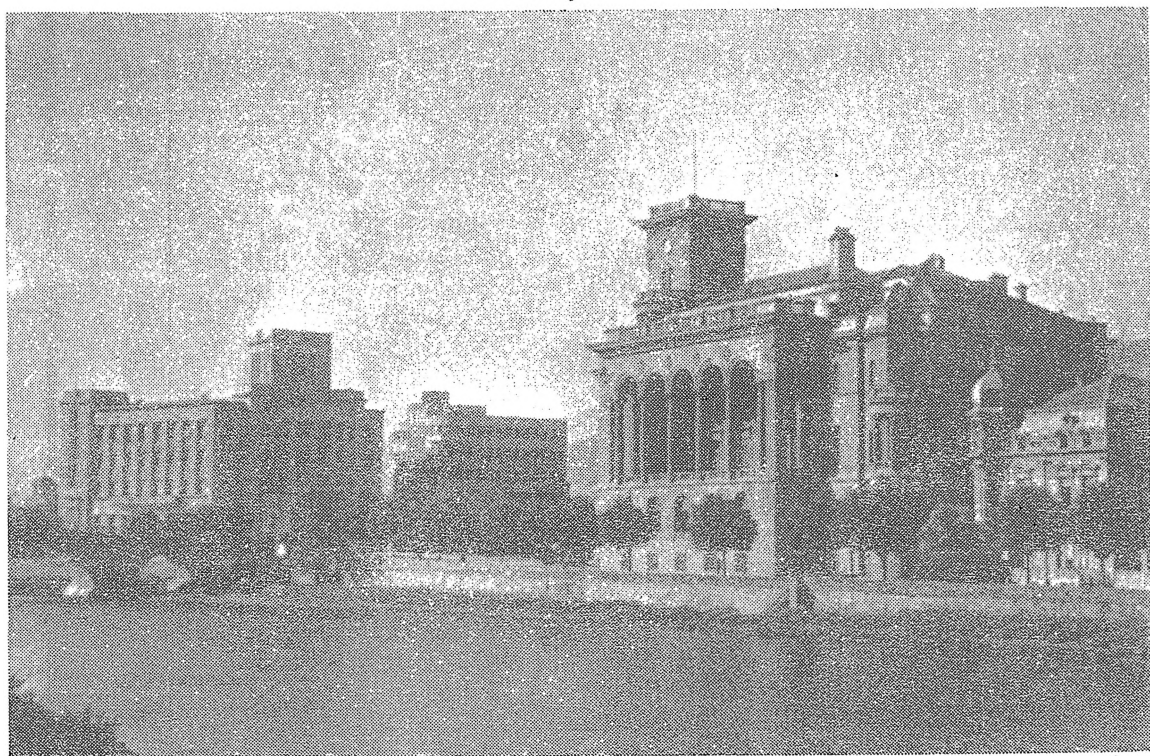
Основна школа »Доситеј Обрадовић« у Скопљу.

Струга. — Данас броји 3952 становника. Градски атар 850 хектара. Годишњи расходи око 450.000 дин. Општински дуг 360.000 дин., а имовина 1,200.000 дин. Град нема регулационог плана. До данас је Општина подигла: кланицу, основну школу, сточну пијацу, купатило на обали језера, два парка од 0,3 хектара и калдрмисала улице за око 20.000 м². Подиже се приватном иницијативом: Радничка школа, која ће са намештајем коштати 200.000 динара, дар г-це Драге Јевтић, проф. из Београда, родом из Струге; Соколски дом у изграђивању (до сада утрошено 400.000 динара).

Урошевац. — Пре 1912 год. око 3.000, данас 5.708 становника. Варошки атар 1600 хектара. Од 1919 до 1937 г. утрошено 21,500.000 дин. Просечни годишњи издаци 1,150.000 дин. Општински дуг 750.000 дин., а имовина 2,600.000 дин. Има регулациони план. Од ослобођења до да-

нас Општина је подигла: кланицу, основну школу, грађанску школу са интернатом, сточну пијацу и 26 приземних дућана. Има три парка у површини од 1 хектара. Приватном иницијативом подигнути су: Соколски дом, православна црква Св. Цара Уроша, католичка црква, здравствена станица, расадник, медреса, капела на гробљу и конак код цркве, све у износу од 3,500.000 динара.

Царево Село. — Пре 1912 г. имало је 2286, сада 2858 становника. Општински атар 21.500 хектара. Просечни годишњи расходи око 500 хиљада динара. Општински дуг 400.000 динара, а имовина 500.000 дин. Има регулациони план. До сада је Општина подигла: 5 основних шко-

Трг Краља Петра у Скопљу (Официрски дом, Трговинско-индустриска комора, Народна банка и мост цара Душана).

ла, читаоницу, среску зграду, три жандармериске станице и летовалиште. Приватном иницијативом: соколски дом и две цркве, све у вредности 400.000 динара.

Штип. — Пре ослобођења 15.314, данас броји 12.487 становника. Варошки атар 4.500 хектара. Од 1919 до 1937 године, по буџету утрошено 24,600.000 дин.; просечни годишњи издаци 1,400.000 динара. Општински дуг 470.000 дин., а општинска имовина 7,700.000 дин. Има регулациони план. До сада је Општина подигла: општински дом, основну школу, кланицу, парно купатило и два моста од бетона. Општински парк износи 1 хектар. Приватном иницијативом подигнут је споменик палим борцима на Брегалници.

С к о п љ е. — Пре ослобођења, по једним подацима, имало је 38.000 становника, по другим 47.384. По попису који је извршен 1913

год., одмах после ослобођења, 43.847 становника (муслимана 28.604, православних 13.331, католика 401, Јевреја 1.500 и протестаната 11). Крајем 1936 године сам град имао је 66.893, са околним селима 70.969 становника (православних 42.664, муслимана 22.951, Јевреја 3.302, католика 1.873, других 179). Градски атар са околним селима има око 10.000 хектара. Од 1918 до 1937 год. буџетски издаци износе 350,000.000 дин.; просечно годишњи издаци 18,500.000. Главни градски приходи су: трошарина (42%), од осталих такса (38%), од електричне централе (20%). Градски дугови на дан 1 маја 1937 год. износили су 43,770.000 динара, а вредност општинских имања износи 48,000.000 динара. Град има одобрени регулациони и нивелациони план. Општина има у својим рукама електричне централе (калоричну и хидроелектричну), водовод и кланицу. Од ослобођења до данас Општина је израдила: катастарски пример, регулациони и нивелациони план, четири школске зграде у вароши, једну на селу за 2.500 ученика (са плацевима и намештајем динара 13,300.000), калоричну централу, градску мрежу и трансформаторске станице (12,000.000), хидроелектричну централу на Трески у довршењу са 21—25,000.000 к.в.ч. годишње (21,000.000); градски водовод са Рашча са 6,500.000 до 10,000.000 литара воде дневно (17,000.000 динара); дечје летовалиште у Водну; Дом стараца; Дезинфекциони завод, сточни трг, две отворене пијаце, више трошаринских станица, ново гробље; поправила је више старих школских зграда, уредила кланицу, извела радове на осигурању од Вардара и Сераве; калдрмисала улице од 400.000 м² (за време партиских управа до 1929 г. 86.000 м² из зајма, а за време пословне управе од 1929 до 1936 г. 311.000 м² из редовних буџетских средстава). На горње радове Општина је утршила, које од зајмова код Држ. хипотекарне банке, које из својих буџетских средстава суму од 95,000.000 динара.

Приватна иницијатива до 1929 год. подигла је 1.118 нових зграда, у вредности од 130,000.000 дин, а од 1929 до 1936 г., 909 нових зграда вредности од 110,000.000 дин. Значи да је до краја 1936 год. подигнуто приватном иницијативом 2027 нових зграда у вредности од 240,000.000 динара. По попису од 1931 год. у Скопљу је било око 10.000 кућа; према овоме 20% становника Скопља живе у новим становима, што се приближава односу у Цириху, који је од градова у Европи после рата највише (22%) изградио нових станова.

Од зграда подигнутих приватном иницијативом важније су: Народна банка, Уред за осигурање радника, Трговинско-индустриска комора, Лекарска комора, Вакуфска дирекција, Дечји дом Краља Александра, Студентски дом Краља Петра, дом Кола српских сестара, дом Кнегиње Зорке, дом пријатеља Француске, две соколане, дом Аграрне заједнице, дом Удружења инжењера и архитекта.

За ово време држава је подигла: Државну болницу (12,000.000); Хигијенски завод (10,000.000); монополске магацине (10,000.000); Народно позориште; куће за особље Железничке дирекције; Лозни расадник; Пољопривредну огледну станицу; Дирекцију шума, све у укупном износу (без војних објеката) око 65,000.000 динара.

Ако се узме да је грађевинска делатност у Скопљу отпочела тек 1921 г., то значи да су за време последњих 15 година држава, општина

и приватни утрошили у Скопљу завидну суму од 400.000.000 динара. Ову делатност је у многоме помогла и Државна хипотекарна банка која је у самом Скопљу учинила позајмица приватнима, од 1921 до октобра 1937 год. у износу од 87,300.000 динара. За овај исти период Државна хипотекарна банка издала је позајмице у Вардарској бановини, рачунајући ту и Пећ, Ђаковицу и Кос. Митровицу, 146,000.000 динара. У ову суму не улазе зајмови појединим градовима и варошицама (заједно са Скопљем), чији укупни износ је 120,700.000 динара. Укупно од 1921 до октобра 1937 године Државна хипотекарна банка позајмила је које приватним које општинама суму од 345,000.000 дин. А 23 града и варошице (сем Скопља) са укупно 237.116 становника од 1920 до 1937 године утрошили су кроз буџете суму од 510,000.000 дин.

Напредак наших градова за време од ослобођења до данас није онај који бисмо хтели да буде. Он личи на прво тетурање детета које ступа у живот. Прикривена конструктивна енергија нашег народа на Југу тек ако се почела помаљати и узимати учешћа у њиховом подизању. Пожелимо да се она у другој четврти века слободног живота потпуно раскрави и од себе даде пуну меру која ће наше градове учинити цветним, удобним и лепим.

5) АГРАРНА РЕФОРМА И НАСЕЉАВАЊЕ

ОД Д-РА А. УРОШЕВИЋА

Ослобођење је Јужну Србију у аграрном и агрикултурном погледу затекло у врло рђавом стању. Обрађена земља је заузимала само 17%, шума 23%, а сав остали део био је неискоришћен. Чак и по дну плодних и пространих котлина било је великих необрађених површина. Отуда су и сеоска насеља била доста ретка, а с тим у вези и густина становништва, рачунајући ту и становништво по градовима, доста мала (32 ст. на 1 км), тако да је међу нашим покрајинама по слабој густини становништва само Црна Гора стајала иза Јужне Србије. Поред тога становништво, особито српско, већином није имало своје земље, већ је живело и радило на имањима разних господара, на тзв. чифлицима, уступајући господарима изванредан део прихода са тих имања, негде чак и половину, као награду за уступљену им земљу на обрађивање. И у погледу етничког састава становништва није се стајало добро. Арбанаса и Турака је у Јужној Србији за време ослобођења било скоро 30%.

Због свега тога морало се приступити аграрној реформи и насељавању. Аграрну реформу су захтевали социјални и национални интереси. Чифчије су уствари били земљораднички пролетери. А побољшање економског стања тих чифчија могло се извести само кроз аграрну реформу. Али решењем питања старих аграрних односа није се решавао и цео проблем. Њиме се није решавао проблем необрађености велике површине земљишта и слабе насељености нашега Југа. Њиме се није решавао ни проблем јавне безбедности, коју је нарочито угрожавало арбанашко становништво у областима где је оно понегде чинило већину. Ради тога било је потребно извести и насељавање Јужне Србије, довести у њу изванредан број домова српског и осталог југословенског становништва из наших других крајева.

Међутим, иако се све то имало на уму још одмах по ослобођењу Јужне Србије, 1912, њено је насељавање, због уласка Србије још у два узастопна рата, тако рећи само пројектовано. Исти је случај и са аграрном реформом. Тек по тешком али срећном свршетку светскога рата, са ослобођењем Србије од непријатељске окупације и ослобођењем и уједињењем осталих југословенских кра-

јева у заједничку државу, приступа се решењу аграрне реформе, и то не само у Јужној Србији него и у осталим крајевима где је било економских односа сличних чифчиству. Тада се приступа и насељавању.

АГРАРНИ ОДНОСИ ПОД ТУРЦИМА И АГРАРНА РЕФОРМА ПО ОСЛОБОЂЕЊУ

Иако се за турске владавине сва земља с малим изузетком рачунала за царску, односно државну својину (»мири«), то се државно право састојало у узимању десетка, у десетини жетвенога приноса са земље. Сопственик земље је уствари био обрађивач, а држава је имала само голо право својине. Тај однос између државе и обрађивача земље, који се звао спахиство, по својој организацији није био исти кроз цео период турске владавине. Од танзимата 1839 г. спахиство се посебице за свако село издавало под закуп сваке године. Међутим, раније су се спахилуци простирали на више села и нису се давали под закуп, већ на уживање појединим за-служним војним лицима. У накнаду за то њихови су уживаоци били дужни да на позив иду у рат лично и на коњу, а уз то, ако су им спахилуци били већи, да према тој њиховој величини и вредности држе под опремом и извешан број коњаника, које би у случају рата повели собом и под својом командом. Отуда су се уживаоци прихода (десетка) у додељеним областима звали спахије (сипахи — коњаник). Већи спахилуци звали су се зиамети, а мањи — тимари), њихови уживаоци — заими, односно тимарници.

Поред спахилука, који је у ствари установљен као државна дажбина на обрађену земљу, за турске владавине је код једног дела земљорадника постојао чифлички режим. Тај се режим састојао у томе што су земљорадници обрађивали туђу земљу, а њеном господару као накнаду за то давали једандео приноса са ње.

По извесној сличности у правима и дужностима између турских спахија и чифлик-сахибија (власника чифлика) с једне и српске средњевековне властеле пронијара и властеле баштиника с друге стране, мислило се да спахије потпуно одговарају феудној властели и српским пронијарима, а чифлик сахибије — властели баштиницима. Међутим између њих има и разлике. Властела пронијари су, поред земље која им је била дата с правом на узимање дажбина од земљорадника, имали и своје властите земље, којом су могли потпуно располагати, а коју им је потчињени земљорадник по дужности морао обрађивати. Спахије међутим у своме тимару или зиамету нису имали своје земље, па стим, разуме се, ни право на кулук за обрађивање земље. Према томе тимари и зиамети нису дакле нека копија српског средњевековног пронијарства, већ засебна турска установа, створена још пре султана Мурата.

Још већа је разлика између властеле баштиника и чифлик-сахибија. Властела баштиничи су, као и сва друга властела, чинили засебан повлашћен ред који је заједно с владоцем и под његовом управом господарио земљом. Сва су државна звања на његовој територији била у њиховим рукама. У рату су командо-

вали војском. Они су своје баштине држали од старине у својим породицама или су их хрисовуљама на дар добијали од владоца. Властеоске баштине уживале су нарочите повластице. Биле су ослобођене свих работа и дажбина, сем што су морале да плаћају данак на земљу и да војску војују. Чифлик-сахибије, међутим, нису имали ништа од свега тога. На првом месту, они нису били никакав повлашћен ред, јер је међу њима било и људи изван племства, изван реда бегова и паша, које је народ обично звао агама. Чифлик-сахибије нису управљали земљом, изузев оне који су се у доба самовлашћа сами прогласили за господаре појединих области, али су и они чифлик-сахибијама редовно постајали тек по приграбљењу власти. Али и тада на њиховим је територијама било и других чифлик-сахибија, који су били без икакве власти. Исто тако, чифлик-сахибије нису имали никакве обавезе да за време мира опремају и да у случају рата даду држави известан број војника или да те војнике сами поведу у рат под својом командом. Отуда чифлици и чифлик-сахибије нису уживали никакве повластице у државном уређењу. Најзад, чифлици се нису добијали од султана као што су властела баштиници хрисовуљама добијали земљу од владара. Чифлици, дакле, нису били државна установа као што су биле баштине наше средњовековне властеле баштиника. То се види и из скоро објављеног превода расправе *Али-чауша из Софије* из 1654 г. о спахиској и тимарској организацији. Ту се под речима *чифтлук* и *баштина* подразумевају имања појединих лица којима је због извесних својих дужности (кнезови у граничним областима, соколари и др.) место уживања тимара дато ослобођење од пореза и разних других дажбина на њихова пољска добра. Међу такве повлашћене редове, одређене на начин баштина («а у службеном и административном говору баштина ће рећи чифтлук») спадале су и војничке тајфе које су биле ослобођене од шаријатске десетине (десетка) и других намета.

Чифлици у тој Али-чаушовој расправи, како видимо, сасвим су другог карактера но чифлици новијег смисла. Међу 22 врсте разних хасова, малићана, вакуфа, арпалука, оцаклука, зиамета, тимара и разних лена и повлашћених појединаца или тајфа, које је Али-чауш побројао и описао им суштину и организацију, нема ниједне која би одговарала чифлицима и чифлик-сахибијама новијег смисла. По томе, а и по чињеници коју знамо да су чифлици нашега смисла потпадали под спахиство, тј. да се од чифлика убирао десетак, и то и од чифчиског и од господарског дела, види се да чифлик-сахибије нису била повлашћена лица и да њихови чифлици нису били од државе установљени.

Као и да је сама турска централна власт чифлике гледала као незаконито стечена имања, па је крајем XVIII и почетком XIX века лако пристајала на њихово укидање. *Проша Маџеја Ненадовић* бележи да су после рата 1793 г. кнезови у београдском пашалуку добили хатишериф да у њему више не буде чифлик-сахибија него да се плаћа само спахиско и царско. И *Вук Караџић* у своме *Рјечнику* код речи *чифтлук* износи како је турска влада

држала да су чифлици против царске воље. »Тако кад Јадрани по свршетку 1804 и у почетку 1805 стану с Турцима уговорати како ће у напредак под владом њиховом живљети, одмах повичу да неће читлука, и то им се прими, и за оне двије године (1805 и 1806) док је Јадар био под Турцима, ниједан чифлук-сахибија није смео ни споменути да му је који пређашњи чивчија дужан што дати; тако и за владе кнеза Милоша у београдском пашалуку од самога почетка ниједан се читлук-сахибија није смео показати, а спахије су узимале своје до године 1832«. При закључењу мира с Марашлијом 1815, кнез Милош је без тешкоћа добио Марашлијин пристанак да у београдском пашалуку не сме бити чифлика. Што се само речи *чифлика* тиче, она на турском значи пољско добро које се обделава, дакле свако земљорадничко имање, без обзира на величину и однос под којим се обрађује. Исто је то и са значењем речи *чифчија* (чифтчи) под којом се у правом смислу подразумева сваки земљорадник уопште, без обзира да ли обрађује туђу или своју земљу.

Кад смо тако видели да чифлици нису државна установа, питање је како су они и кад постали. Но пре свега морамо напоменути да чифлици нису увек били и велика пољска имања, велики поседи. Било их је који су се могли убројати у велике поседе, било их је и средње величине, а било их је и мањих од 20 хектара укупне површине.

Таква имања, а нарочито она већа, у Турској су постајала на више начина: редовним путем (куповином), нередовним путем (отимањем, где увршћујемо и насилну куповину, разуме се, испод цене), затим преваром, добровољним потпадањем појединаца под чифтство ради праштања одговорности за кривице које су учинили или за које су обеђени, или још да би код неког моћног господара добили заштиту од насилника и угњетача. Чифлици су постајали и приграбљивањем напуштене земље за време појединих ратова и буна, када се становништво после сеобе није више враћало на своја огњишта. Али је свакако велики део чифлика постао тиме што су се спахије на један или више од горе поменутих начина преобраћали у чифлик-сахибије.

Примере за куповину земље од стране муслимана редовним путем није ни потребно наводити, јер тога може бити и сада. Задржаћемо се на добијању чифлика нередовним путем. По проти Матеји Ненадовићу постанак чифлика у Србији је по причању његовог оца, који то није запамтио него слушао од својих старих, био овакав: »Кад су саме спахије биле у Србији, од сваког жита су сем од ситне проје, узимали десету оку на ожењену главу и још неке ситне дажбине. После тога постали су читлуци и јаничари завладају... онда Турци који неће да раде дођу код свог јаничара-аге и упишу се у јаничаре... Такав ага узме неколико момака, дође у село које му су допадне, сазове сељаке и каже им: »Рајо, ја сам царев син и ага, дајте, продајте ми се да сте моји, ја ћу вас од сваког зулума бранити, и који нема пореза и арача, ја ћу за њега у зајам давати«. Сељаци обично много се томе противе, али то им

ништа не помаже. Слично томе износи и Вук у своме *Рјечнику* код речи *чифлик*. »Може бити, вели Вук, да су гдјекоја села још од старине имала овакве своје господаре (читлук-сахибије), али су их највише Турци на силу и у различнијем невољама почитлучили, нпр. кад какав човјек што скриви или га Турци обиједе, па хоће да погубе, он припада каквоме турскоме главару: »аман ага! не дај ме, твој сам и Божиј до вијека. По том ага рекне да га пусте и он остане његов чивчија. Кад се овако у каквоме селу почитлуче неколике куће, остале сељаке ага нуди да му се продаду, па ако неће, он им затвара стоку кад нађе на земљи онијех својијех чивчија и глобљава их док му се најпослије и они не продаду.« Наводи затим како је Али-паша Видајић 1803 почифличио сељаке из Клубаца у Јадру и како су се дахије по смрти Хаџи-Мустафа-паше са својим другарима и помагачима наметнули за чифлик-сахибије по селима у београдском пашалуку. Слично томе су радили и други самовласници. Потурчени Француз *Ибрахим-Манзур-ефенди*, који је био у служби Али-паше Јањинског, у својим мемоарима прича како се овај познати и чувени самовласник дочепавао чифлика. По том његовом причању, кад је Али-паша напустио да постане власник једног села, почео је куповати имања од појединих сељака, а потом злостављати суседе тих купљених имања да би му се и они продали. Продају имања другим лицима без свог одобрења није допуштао. А кад су најзад сељаци под притиском и злостављањем пристали да му продаду имања, он их тад није хтео купити, већ је почео држати у селу одреде трупа својих Арбанаса, што је учинило да су му сељаци, да се само спасу беде, најзад бесплатно уступали своја имања.

Таквих примера има и из Јужне Србије. Тиквешки ајан Карапашо (од Дебра) у почетку XVIII века растерао је становништво из села Полошко, село порушио и захватио му синор, па у новоме селу, помереном према Црној, населио чифчије од разних хришћанских бегунаца онога доба. То исто је урадио и са селом Драгожелом, а манастиру Моклишту одузео је вакуфе Моклиште и Дабисте и почифличио их. Слично Карапашу крајем XVIII в. тиквешки ајан Кантур-бег почифличио је село Курију, а уз то још и Бегниште, Бели Камен (Вардар Чифлик), Кукуричани и још нека села. Од краја XVII и током XVIII века тако је почифличена и кичевска котлина. Пред крај XVII века су се нарочито у њеном почифличавању истицали Шаћир-бег и Иљаз из Дебра, који су са формираним одељењима азбија из дебарске области робили, плаћкали, палили и заузимали села. У првој половини XVIII века Шаћир-бег је разрушио Кнежински манастир и заузео му сва села. Сличног почифличавања на силу било је и на Косову и у Ђиљанској Морави. У тим областима су од XVIII века па све до средине XIX в. самовласно управљали потурчени Арбанаси Џинићи, који су се отимањем и осталим незаконитим путевима дочепали многих имања и прогласили се њиховим чифлик-сахибијама. Међу тим властодршцима и другим зулумћарима било је и таквих који су ударали чак и на муслиманска села. Рушид-бегу Синановском

у Тиквешу, пореклом »од Арнаутлак«, који је надмашно све раније зулумћаре, замакло на око богато српско муслиманско село Дуброво на Вардару. Купио »двор« у селу и са многим најамљеним сејменима дотерао у оборе крдо свиња. Старинци муслимани, не смејући силноме аги ништа, а гоњени верским фанатизмом, један по један будзашто продавали имања и куће Рушид бегу и селили се, у које је овај одмах доводио хришћане за чифчије.

Као пример почифличавања на превару навешћемо један случај из гњиланског краја. Хаџи Денићима из М. Ропотова, док су још живели у Варварици, понуде Турци из Добрчана да се преселе на њихов атар, а Варварицу да учине заједничким пасиштем. Они послушају и пређу, али их Добрчанци после неког времена подвргну чифчиству као становнике на свом имању.

Сем примера из мемоара проте Матеје Ненадовића и Вуковог *Рјечника* о добровољном потпадању под чифчиство, да наведемо примере из Јужне Србије. У почетку XIX века, да би били заштићени од арамија, сељаци села Дрена у Тиквешу позову бегове да у њих буду чифчије. На сличан је начин око 1830 г. чифликом постало и село Липа у Тиквешу.

Велики део чифлика постао је приграбљивањем напуштене земље у доба наших сеоба под патријархом Чарнојевићем 1690 и и патријархом Шакабентом 1737. Многи су се муслимани тада проглашавали за господаре тих напуштених имања. По мојим личним а још необјављеним испитивањима у Новобрдској Кривој Реци и на Косову Турци нису допуштали другима да се на тим напуштеним насељима и имањима насељавају, ако неће да им буду чифчије. Где год би се који Србин покренут неком невољом у сеобу из другог или истог краја ту заселио, јављао би се понеки Турчин или Арбанас, говорио да је то његово и остављао би га само под условом да му буде чифчија.

Али је, како помену смо, свакако велики део чифлика постао од тимара и зиамета. Спахије су имали разлога да свој положај замене чифлик-сахибиским стога што за живота нису имали никаква права располагања земљом у тим тимарима и зиаметима и што су њихове породице имале веома скучена права наследства на спахијске луке. Они су сами уживали прикупљене дажбине, али су зато имали обавезу да држе у припреми и издржавају извештан број оружаних људи и да их лично воде у рат. А земља није била њихова већ сељачка. Међутим чифлик-сахибије су били сопственици земље којом су могли слободно располагати и остављати је потомцима у наслеђе. Не ретко спахије су задржавали свој тимар, а уз то се наметнули селу као чифлик-сахибије, узимајући део приноса на рачун тога, поврх дела који су као спахије наплаћивали.

Сва та присвајања туђе земље нередовним и незаконитим путем дошла су у доба опадања турске царевине. Док је турска била моћна и силна, са строгим редом и поретком у унутрашњости, разуме се, тога није могло бити. Али од пораза код Беча, 1683, Турска је у непрестаном губљењу ратова и територије, које је за собом повукло и велико нередовно стање у унутрашњости, па чак и

безвлашће. Ускоро по том турском поразу код Беча дошло је и аустриско продирање на Балкан, које је по неуспешном свршетку изазвало сеобу једног дела нашег народа у Аустро-Угарску. Тада су се спахије могли проглашавати сопственицима оних имања, које су Срби напустили испред турског напредовања. Исто тако су се спахије или који други Турци или муслимани местимице могли тада наметати за чифлик-сахибије заосталом и заплашеном српском становништву.

Од тога доба се уосталом почињу у целој Турској јављати разни самозвани господари, самовласници, које је немоћна турска централна власт, не могући их сузбити, не само трпела него их је, да би их колико толико држала у привржености државној заједници, чак и званично признавала.

Њихова владавина иде све до прве половине прошлога века. Неки од њих су, ступивши на страну Махмуд-паше Бушатлије, када је овај са Хусејином Градашчевићем из Босне повео борбу са султаном Махмудом II због рефорама у турској војсци, 1831, по поразу Бушатлијином свргнути и убијени, а неки, који се нису умешали у покрет или га издали пред отсудну битку, остављени још за извесно време.

Дефинитивно уклањање тих самовласника са власти извршено је у петој деценији прошлога века. Са губљењем власти изгубили су и велики део прихода. А њихов раскошни и раскалашни живот захтевао је новаца. Због тога су неки почели продавати део по део чифлика било својим чифчијама, било другим људима. На тај начин су неке чифчије који су били бољег стања дошли до земље и постали њени сопственици. Али су често чифлици тако, продајом, прелазили у руке других господара, међу којима је било и хришћана, па чак и странаца. Многи су сељаци ипак, немајући средстава да купе земљу, остали и даље у чифчиству све до краја светскога рата. Мора се само нагласити да нису баш сви хришћани били чифчије у Турској. Било је села или породица у појединим селима који никад нису били у чифчиству. Било је чак и читавих жупа и крајева изван чифчиског режима, као што је на пр. било свих 11 села Скопске Црне Горе. У планинским сточарским крајевима, разуме се, чифчиства није ни могло бити.

Због ограничености простора не можемо се овде упуштати у описивање чифлика, чифличког режима и стања чифчија у појединим крајевима. Наводимо укратко да је чифчиство било доста тешко, јер се поред дела за господара давао и десетак, а уз то и разне друге државне дажбине, а поред свега тога још се морало и кулучити агама. Отуда су чифчије економски стајали врло слабо, тек нешто боље од оних породица које нису имале ни пар волова, што је потребно за учифличење, те су са свима својим члановима ступале као момци (слуге), разуме се, под другом погодбом него чифчије, обично само за прехрану и стан. Нарочито је у неким крајевима на чифчије тешко падао наполичарски систем, где је половину приноса са земље узимао господар. Чифчије су уз то били становници који су се највише и најчешће кретали. Или су

их господари премештали са чифлика на чифлик, или су се сами премештали на друге чифлике, било што им се није допадала земља, било што је господар био рђав, па тражили друге боље чифлике и боље господаре. Неки су се само у једној генерацији премештали по више пута.

Требало је дакле спасавати тако велики број чифчија, који су уствари били прави бескућници. По свршетку светскога рата међу првим бригама Регента Александра било је и решење аграрног питања, и то не само у Јужној Србији него и у крајевима ослобођеним од Аустро-Угарске. »Ја желим«, каже Он у Својој Прокламацији од 24 децембра 1918, »да се одмах приступи праведном решењу аграрног питања и да се укину кметства и велики земљишни поседи. У оба случаја земља ће се поделити међу сиромашне земљораднике са правичном накнадом досадашњим власницима њеним.« У смислу те Регентове Прокламације изишле су 27-II-1919 и добиле силу закона Претходне одредбе за припрему аграрне реформе, у којима се између осталог одређује раскидање чифчиских односа.

И већ у лето 1919 на основу тих Претходних одредаба велики је број чифчија престао давати господарима уобичајени део жетвеног приноса.

Видовданским уставом 1921 (чл. 42) проглашено је укидање феудних односа даном ослобођења од туђинске власти. Кметови (чифчије), као и уопште земљорадници који обрађују земљу у кметству сличном односу, по том уставу утврђују се као сопственици државних земаља не плаћајући за то никакву отштету и имају се убаштинити. Само је ову одредбу требало разрадити засебним законом, а он све до укидања Видовданског устава није био донет.

Тако је аграрно питање Јужне Србије стварно било проглашено укинутим, али је недостајао закон за одређење појединих аграрних односа и њихове ликвидације. Било је случајева да су због одуговлачења тога питања и неизвесности неке чифчије сами откупљивали земљу од својих бивших господара и тако, куповином, постајали њеним сопственицима.

Уређење и ликвидација аграрних односа у крајевима ослобођеним од стране Србије и Црне Горе у ратовима од 1912 до 1918 почиње од 5 децембра 1931 Законом о уређењу аграрних односа у ранијим покрајинама Јужне Србије и Црне Горе. У аграрне односе који се тим Законом укидају спадају чифчиски, наполичарски, закупни (ћесимџиски), арендаторски (на манастирским имањима) и момачки однос. У земљораднике чифчискога односа се урачунавају они који су у њему провели најмање 10 година уназад, и то непрекидно, рачунајући од 1-X-1912 г., а у земљораднике других поменутих односа улазе сви они који су се у њима затекли 27-II-1919 (при доношењу Претходних одредаба за аграрну реформу), без обзира на време које су у њима провели. Накнаду господарима за уступљена земљишта чифчијама, наполичарима и др. платиће држава. Наполичари ћесимџије, арендатори и момци ту ће откупнину плаћати држави у 30 годишњих рата са 5⁰/₁₀₀ интереса, почев од 1 јануара 1933, док се чифчије ослобађају њенога плаћања, али

само за површину до 5 хектара. За више од 5 хектара, ако су такву држали под господарским правом, која им се још за 5—15 хектара може оставити према слабој родности или породичном стању, и они ће исто тако плаћати откупнину. Али ако је чифчија поред чифчиске земље куповином прибавио још преко 15 хектара, дужан је и за оно земљиште до 5 хектара, као и за оно које му се према бонитету и породичном стању може још оставити, да држави плаћа откупну цену. Више од 5 хектара неће му се оставити, ако је куповином прибавио више од 25 хектара. Правом на добијање веће површине од 5 хектара могу се под истим условима користити и наполичари и ћесимџије. Бивши момци у господара могу добити само до 5 хектара земље. Манастирска имања се дају бившим манастирским арендаторима по истом пропису као и господарска имања наполичарима и ћесимџијама, али изван минимума од 50 хектара, који се оставља манастиру за одржавање. Ако су обрађивачи били чифчије, а не арендатори, користе се манастирским земљиштем као и остале чифчије, без обзира на поменути минимум за манастире. Под аграрну реформу не потпада тзв. параспур, под којим се подразумева део господарске земље који није био у чифчиском односу.

За имања која прелазе у сопственост бивших чифчија, као и за имања која држава откупљује за наполичаре, ћесимџије и др., држава даје накнаду и неисплаћену ренту. Накнаду за имања која прелазе у сопственост чифчија држава плаћа вредношћу катастарског чистог прихода, објављеном у лествицама катастарског чистог прихода по хектару (350—750 динара) за срезове Србије и Црне Горе од 25 маја 1929 г. помноженом са 2, дакле 750—1500 дин. по хектару, а за имања која држава откупљује за наполичаре, ћесимџије и др. том вредношћу помноженом са 4, дакле 1400—3000 дин. по хектару. Годишња рента се има исплатити за све године почев од 1919 до закључно 1931, са 3% интереса од одређене вредности по хектару. Накнаду за земљиште и непримљену ренту држава плаћа у државним обвезницама по номиналном износу које се имају амортизовати у року од 30 година, почев од 5 маја 1933, а које ће вући 5% годишњег интереса.

За расправљање аграрних односа и утврђивање накнаде и ренте господарима образују се срески аграрни судови и Виши аграрни суд у Скопљу. По извршној пресуди аграрних судова чифчије ће се убаштинити; наполичари ћесимџије, арендатори и момци могу се такође убаштинити, али под теретом хипотеке; под тим теретом могу и отуђивати та имања која је за њих држава откупила.

Ти су аграрни судови установљени, и у неким срезovima су они завршили свој рад. Ускоро ће сав рад тих судова бити готов којим ће се чифчиски и други њима слични односи у Јужној Србији дефинитивно ликвидирати. Досадашњи рад аграрних судова у Јужној Србији дао је ове резултате: примљено је и сређено 9.069 господарских и 29.523 обрађивачке пријаве; проглашено сопственицима по чифчиском и сличном праву 20.457 породица са 125.550 хектара; стављено на располагање аграрним властима 1788 хектара;

као лична својина остављено бившим поседницима 1.168 хектара; премерено и пресуђено 135.179 хектара; само премерено 19.085 хектара; на 4.687 бивших поседника досуђено на име накнаде 40.715.506 динара, а на име 3% неисплаћене ренте 10.400.738 дин., док је од 1919 до краја 1936 г. исплаћено на име ренте до извршности пресуда аграрних судова 140.600.000 дин. (*Скојски гласник* од 3 априла 1937 год.).

Да наведемо још да су се аграрном реформом у Јужној Србији користили, разуме се, ако су хтели, све чифчије без разлике народности. Њоме су се користили и многи Арбанаси, нарочито они мухацири из ослобођених крајева 1877—78 год. којима се у неким крајевима, као на Косову, није изишло у сусрет од стране тадашње турске власти у додељивању утрине, те су се морали настањивати на господарским имањима као чифчије.

НАСЕЉАВАЊЕ

На насељавање наших ослобођених крајева на Југу помишљало се још одмах по ослобођењу, па је 20 фебруара 1914 год. донета и Уредба о томе, која је 9 маја исте године добила измене и допуне.

Али баш у том припремању насељавања избио је светски рат, те се његовом извођењу готово није ни приступило. Србија је тада у околини Скопља населила нешто породица из српских оаза у Тракији (Бајрамич и Караџа Алил), које су и после вековног живљења далеко од своје матице сачувале своју националну свест и по балканском рату прешле у своју националну државу. Да ли је и колико било другог насељавања није нам познато.

Међутим у крајевима ослобођеним од стране Црне Горе извршено је нешто знатније насељавање. После ослобођења почело је досељавање сиромашног света у Метохију и већ у току три године (1912—1915) било је готово у сваком метохиском селу по неколико црногорских кућа. Испрва је насељавање Црногораца по Метохији ишло више самовласно, а доцније се почело изводити од стране државне управе на основу Закона о насељавању новоослобођених предјела Црне Горе.

Али потпадањем Србије и Црне Горе под непријатељску окупацију за време светскога рата уништен је сав тај зачетак насељавања у нашим јужним крајевима. Пред аустриском окупацијом насељеници у Метохији су се повукли у Црну Гору, а поменуте српске породице из Тракије Бугари су интернирали.

По свршетку светскога рата се, дакле, насељавањем наших јужних крајева морало почети из почетка. Али се тада насељавање, па и уопште аграрна реформа, поставља на много ширу основу, захватајући не само Јужну Србију, већ целу територију уједињене Краљевине. Њему се приступа 1919 и већ 27 фебруара издају се претходне одредбе за припрему аграрне реформе, у којима се поред чифчиских питања предвиђа и насељавање. 2 априла исте године оснива се посебно Министарство за аграрну реформу, а уредбом о њему 12-II-1920 основане су и аграрне дирекције у покрајинским центрима са аграрним повереницима у важнијим местима.

Како је молилаца за земљу било много, то се одмах, још 1919 г., приступило њиховом насељавању. Прво се почело са насељавањем гњиланског краја, Лаба и Метохије и нешто око Куманова и Скопља. Идуће године се насељавање врши и по Косову, Дреници и у слабијем обиму у Повардарју.

Али је почетак нашег насељавања био врло тежак. Због великог броја молилаца морало се радити брзо и ужурбано, а стручнога особља није било довољно. Уз то још није било готово никакве државне финансиске помоћи, те су се због материјалног пропадања неки насељеници расељавали, а с тим и читава насеља пропала. У тој невољи су се насељеницима нашли на помоћи Американска мисија и Енглеско друштво српских пријатеља, који су многе насељенике помогли прехраном и набавком пољопривредних справа. Њиховом помоћу су уз то подигнута два тадашња највећа насеља на Југу: Витомирица код Пећи, са 130 кућа и Карађорђево, јужно од Демир Капије, са 120 кућа.

Сав тај рад око насељавања у прво време био је, дакле, без довољне припреме и плана, па чак и без финансиских средстава. Одређенију форму и државну финансиску потпору добило је насељавање тек Уредбом о насељавању јужних крајева од 24-IX-1920 г. По тој уредби су за насељавање одређена слободна државна земљишта, сеоске и општинске утрине преко потребе села и општина и пуста и напуштена земљишта. По уредби насељеници имају право на бесплатан подвоз својих чланова, покућанства и стоке, као и на бесплатну грађу из државних и општинских шума за подизање кућа и зграда. Уз то били су ослобођени државног пореза и самоуправних приреза за три године (доцније је то продужено за пет година, а Законом о насељавању јужних крајева од 1931 — на десет година од државног непосредног пореза, а на пет година од самосталног непосредног пореза и самоуправних приреза).

Насељавање је тако интензивније напредовало, али ипак са врло много тешкоћа. Све је мање било земљишта које се могло издељивати без исушивања или других мелиорационих радова. Државна помоћ за крчење ледина и подизање кућа била је мала и недовољна. Држава је само у неким местима стигла да подигне куће, те су насељеници у већини морали сами и својим средствима подизати куће и припремати земљиште за обделавање, што их је материјално упропашћавало. Уз то је у неким крајевима Повардарја насељенике захватила маларија, те су многе насеобине и у привредном и у здравственом погледу доста рђаво стајале. Било је и грешака у самом раду, као на пр. са подизањем насеља Батање на Овчем Пољу. То насеље које је стало државу око 12 милиона динара, а у коме су 1924—25 г. биле насељене 163 куће наших оптаната из Мађарске, морало је пропасти. Пошто је насеље подигнуто и насељеници смештени констатовало се да у њему и око њега нема воде за пиће чак ни у дубоко ископаним бунарима, па да је готово и сва земља око њега неупотребљива за земљорадњу. Насељеници су се раселили, тако да је 1928 год. у њему, заједно са онима који су накнадно послати да спасавају насеље, било свега 18 кућа.

Поред насељеника и сами званични органи имали су тешкоћа у раду. У Јужној Србији није било катастра, па је каткад било тешко утврдити шта је приватно власништво, а шта је слободно за насељавање. Негде је њихов рад из личног рачуна појединих не-савесних народних посланика отежаван или ометан.

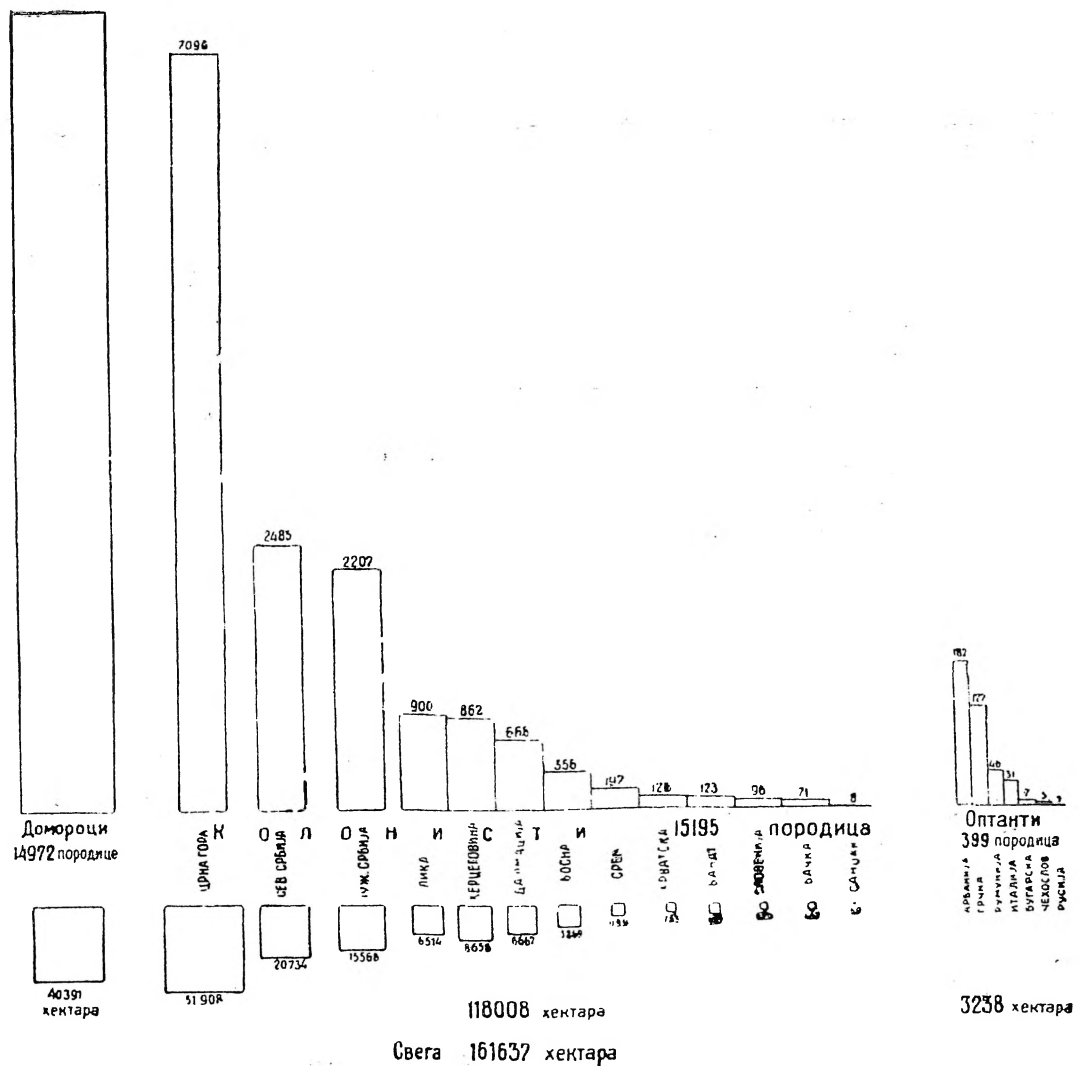
Рад на насељавању Јужне Србије иде боље тек од 1927 год. Тада се он почиње изводити у заједничкој сарадњи са још неким министарствима. Министарство пољопривреде изводи мелиорационе радове око појединих насеља или на ограниченим деловима земљишта за насељавање; Министарство народног здравља ради на исушивању баруштина, уколико нису узете у обзир при мелиорацији, а исто тако на сузбијању маларије уопште и општој асана-цији села (подизање чесама и др.); Министарство просвете отвара школе и по насеобинама или њима суседним селима. Укратко, органи-зација рада око насељавања отада је на широј бази и са много већом државном помоћи.

Насељавање Јужне Србије је тако непрестано одмицало уна-пред и већ крајем 1928 г., не рачунајући ту око 5000 домородач-ких породица, којима је у њиховим селима додељена земља, било је насељено 6250 кућа.

Рад на насељавању се потом непрекидно настављао. 1931 донет је Закон о насељавању јужних крајева, по коме се и сада ради. Насељавање је већ доста одмакло. До краја 1936 г. подмирено је земљом 30566 породица аграрних интересената. Међу њима има на-сељеника из разних крајева наше државе, па и из Јужне Србије, као и насељеника оптаната из суседних нам држава, а има и домо-родаца који су добили земљу у својим селима и који се зато не убрајају у насељенике.

Бројни преглед подмирених аграрних интересената у Јужној Србији, распоређених по покрајинама одакле су досељени, види се из приложеног графикана, израђеног у Врховном аграрном повере-ништву у Скопљу.

Из графикана видимо да скоро половина броја породица под-мирених аграрних интересената пада на домороце, док друга не-што већа половина пада на насељенике и оптанте. Пада у очи да је тај велики број домородаца сразмерно добио малу површину — једну четвртину целокупне издељене површине. Али те су домо-родачке породице махом имале по мало земље, било своје, било оне коју су обрађивале као чифчије и у чифчиству сличним од-носима, а која им аграрном реформом прелази у својину, па им је због те недовољне количине додељено још нешто, као допуна. И та допуна није мала; просечно на породицу износи 2,7 хектара код насељеника то износи 7,76, а код оптаната 8,1). Али Јужносрбија-наца има и међу насељеницима, и то у доста знатном броју. Они по броју породица и величини површине коју су добили, како се то види из графикана, заузимају треће место међу насељеницима из свих наших крајева.

Статистичко-графички преглед насељеника и издељеног земљишта
у Јужној Србији до краја 1936 г.

Пружамо овде и бројни преглед насељеничких породица по срезовима са упоредном рубриком броја домородачких породица које су од аграрних власти добиле земљу у својим селима као допуну.

Из тога бројног прегледа видимо, да су највише насељавани срезови источни, пећки, ђаковички, грачанички, подримски, гњилански, жеглиговски, скопски, бјелопољски и дренички, тј. они срезови у којима је било највише плодног а необрађеног земљишта. Крајеви у Повардарју, јужно од Скопља и Куманова, насељавањем су слабо захваћени, а планински крајеви, као они у Новопазарском Санцаку, затим на Шар-Планини и дуж Радике и Црног Дрима нису уопште или су сасвим незнатно захваћени насељавањем. Насељавање, дакле, није захватило планинске и неплодне крајеве.

С Р Е З	Број насе- љеничких породица	Број до- мородач- ких поро- дица, под- мирених земљом	Подигнуте куће	
			од стране државе	од стране насеље- ника
1 Прибојски				
2 Плеваљски	45	312		
3 Нововарошки				
4 Милешевски				
5 Сјенички	1	43		
6 Штавички		23		
7 Дежевски	21	169		
8 Вјелопољски	623	469		
9 Берански				
10 Андријевички	182	106		
11 Источки	1027	474	355	684
12 Пећки	1459	307	647	818
13 Баковички	2967	145	560	1201
14 Подримски	870	485	193	39
15 Горски				
16 Шарпланински	493	134	148	199
17 Подгорски	106	22	20	53
18 Кос. Митровички	89	420		85
19 Дренички	623	333	137	332
20 Вучитрнски	553	378		407
21 Грачанички	1052	963	63	947
22 Лапски	604	80		740
23 Гњилански	679	1006	45	642
24 Неродимски	307	144		281
25 Качанички	65	5	10	54
26 Прешевски	244	450		197
27 Жеглиговски	750	502		603
28 Кривопаљаначки				
29 Кратовски	2	265		
30 Скопски	680	1459		637
31 Доњополошки	76	337		48
32 Горњополошки		4		
33 Поречки	59	57		
34 Кичевски	2	2		
35 Галички				
36 Горњодебарски				
37 Струшки				
38 Охридски	12	293		
39 Преспански				
40 Крушевски	15	29		
41 Битољски	80	413		
42 Прилепски	304	203		
43 Мориховски	81	86	25	
44 Кавадарски	65	59		50
45 Неготински	54	198	48	33
46 Велешки	32	23		34
47 Овчепољски	303	582	74	159
48 Штипски	164	251		178
49 Кочански	142	497		5
50 Царевоселски	15	45		
51 Малешки	105	337		3
52 Радовишки	58	392		18
53 Струмички	173	1311	30	59
54 Дојрански	251	525	55	184
55 Бевђелиски	161	634		139
С в е г а	15594	14972	2410	8879

У напред изнетом прегледу и графikonу у насељенике су урачунати и сви насељени четници и добровољци, па и један део »аутоколониста«, тј. оних досељеника који су се у Јужној Србији населили на купљеним имањима, па им на молбу, због недовољне количине земље, додељен још који хектар.

Изнети статистички прегледи нам не дају завршну слику насељавања у Јужној Србији. Оно је још у току, али се приводи крају, јер у многим срезovima нема више слободне земље за додељивање. У току прошле и ове године рад на насељавању је знатно убрзан и већ је ликвидираи или приведен крају у следећим срезovima: прибојском, плеваљском, милешевском, нововарошском, бјелопољском, ђаковичком, подримском, дреничком, вучитрнском, лапском, качаничком, овчепољском, штипском, царевоселском, малешком, радовишском и струмичком. Ради се да се што пре ликвидира и у другим срезovima.

ЛИТЕРАТУРА

Ст. Новаковић, Пронијари и баштиници (спахије и читлук-сахибије). Глас Срп. краљ. академије I; Д-р М. Нинчић, Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима. Београд 1920; Гајретов календар за 1937 г.; Целокупна дела проте Матеје Ненадовића, издање „Народне просвете“ (Библиотека српских писаца); Д-р М. Гавриловић, Милош Обреновић, књ. II; Вој. С. Радовановић, Тиквеш и Рајец, Насеља и порекло становништва, књ. 17; Д-р Тома Смиљанић, Кичевија, Насеља књ. 28; А. Урошевић, Горња Морава и Изморник, Насеља књ. 28; М. Лутовац, Насељавање Црногораца по Метохији. Гласник Географског друштва св. XIII; Ђ. Крстић, Колонизација у Јужној Србији. Сарајево 1928; Д-р П. Слијепчевић, Колонизација у Јужној Србији. Нова Европа књ. XVIII (1928), бр. 4 и 5; J. Ancel, La Macédoine, son évolution contemporaine. Paris 1930.

